ભાષાસુધારણાક્ષેત્રે પ્રવૃત્ત
બે મંડળો

(૧)

ગુજરાતી ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન

c/o રામજીભાઈ પટેલ
ઘીકાંટા, વડનગર ૩૮૪ ૩૫૫
(ગુજરાત)

સંયોજકો
સરોજ પટેલ, ઉત્તમ ગજ્જર

(૨)

ગુજરાતી જોડણી મંચ

c/o ગુલાબ ભેડા
એ-૨૦, અંકુર, આનંદનગર,
સાંતાક્રુઝ (પૂર્વ), મુંબઈ ૪૦૦ ૦૫૪
(મહારાષ્ટ્ર)

પ્રમુખ : યશવંત દોશી
મંત્રી : ગુલાબ ભેડા

શું
ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન
એક તૂત છે ?

[ભાષાવ્યવસ્થાઓના સુધારાઓ :
ભૂમિકા, પ્રસ્તુતતા, દિશા]

જયંત કોઠારી

Shuṃ Bhasha-Shuddhi Abhiyan Ek Tut Chhe ?,
an exposition of grounds, relevance and direction
of reforms pertaining to Gujarati language,
by Jayant Kothari, 1998

પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૮

મૂલ્ય રૂ. ૧૦

પ્રકાશક :
શબ્દમંગલ
૨૪, નેમિનાથનગર
સુ. મં. માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

પ્રાપ્તિસ્થાન :
ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

ઉત્તમ ગજ્જર
૫૩, ગુરુનગર,
વરાછા માર્ગ, સુરત ૩૯૫ ૦૦૬

ટાઇપસેટિંગ :
શારદા મુદ્રણાલય
જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

મુદ્રક :
ભગવતી ઑફસેટ
૧૫/સી. બંસીધર એસ્ટેટ. બારડોલપરા. અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

જેઓ

જોડણીવ્યવસ્થાના પુનર્વિચાર માટે હરગીજ તૈયાર નથી

તેમને

ચાહે તો વાંચવા-વિચારવા

ચાહે તો પસ્તીમાં પધરાવી દેવા

નિવેદન

ઉત્તમભાઈ મને સતત પ્રેરતા ન રહ્યા હોત તો આ લખાણ ન થાત.

આમ તો રામજીભાઈ પટેલના પુસ્તક 'જાણીએ જોડણી'ની પ્રસ્તાવનામાં મેં જોડણીવિષયક મારા વિચારો દર્શાવ્યા છે, પણ આજે એક નવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે ને મને લાગ્યું કે આ પરિસ્થિતિમાં મારે મારો અવાજ ફરીને, ને જુદા ભારથી રજૂ કરવો જોઈએ.

જોઈ શકાશે કે મુખ્ય લેખમાં ભાષાશુદ્ધિ અભિયાનની પ્રસ્તુતતા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ છે. બીજા લેખમાં જોડણીવિષયક મારા વિચારો સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યા છે, એ 'જાણીએ જોડણી'ની મારી પ્રસ્તાવનામાં અહીંતહીં થોડો સુધારો દર્શાવે છે.

તા. ૨૯-૫-'૯૮ જયંત કોઠારી

૨૪ નેમિનાથનગર
સુ.મં. માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

ક્રમ

શું ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન એક તૂત છે ?

સ્થિતિસંરક્ષકોનું પ્રતિઆક્રમણ •

'ગુજરાતી ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન'ને ઓળખાતું અભિયાન બળ અને વેગ પકડતું ગયું, અનેક જાણીતી અને ન જાણીતી વ્યક્તિઓ એમાં જોડાવા લાગી અને પોતપોતાના જાતભાતના સુધારાલક્ષી વિચારો રજૂ કરવા લાગી, થોકબંધ સાહિત્ય પ્રગટ થવા લાગ્યું અને એનો પ્રચાર કરતું તંત્ર ગોઠવાયું એટલે રૂઢિગત અને સ્થિતિસંરક્ષક વિચારો ધરાવતો વર્ગ ચોંક્યો, જાગૃત થયો અને જાણે કોઈ દુશ્મનદળ ચડી આવ્યું હોય એમ એણે ઝનૂનપૂર્વક પ્રતિઆક્રમણ આરંભ્યું. એમ કહેવાવા લાગ્યું કે સુધારાવાદીઓ ગુજરાતી ભાષાના દ્વેષીઓ છે, એ ગુજરાતી ભાષાનું વસ્ત્રહરણ કરવા – એનું શિયળ લૂંટવા તૈયાર થયા છે; ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન એક તૂત છે, સ્થાપિત વ્યવસ્થાને તોડીફોડી નાખી અરાજકતા – અંધાધૂંધી ફેલાવવાનો એક પ્રયાસ છે; જેમની પાસે કોઈ ઉપયોગી કામ નથી એવા કેટલાક નવરા માણસો નખ્ખોદ વાળવા બેઠા છે – નવરો સુતાર વાંસલા ભાંગે એની જેમ ભાષાના ઓજારને જ નાકામિયાબ બનાવી રહ્યા છે. આ પ્રવૃત્તિને કોઈ સમર્થન ન હોઈ શકે, એને માટે કોઈ સહાનુભૂતિ ન હોઈ શકે, એને કોઈ પણ હિસાબે પાંગરવા દેવી ન જોઈએ.

દલીલથી જવાબ ન વાળી શકાય ત્યારે સામા પક્ષનો નૈતિક જુસ્સો તોડી પાડવો એ વાદયુદ્ધની જાણીતી નીતિ છે. કેટલાક સ્થિતિસંરક્ષકોએ આ નીતિ અપનાવી છે અને ગાલિપ્રદાનની હદે એ ઊતરી ગયા છે. એ વિચારવા એ થોભ્યા નથી કે ભાષાશુદ્ધિના અભિયાન સાથે સંકળાયેલા માણસો કોણ છે, એ કઈ રીતે આ દિશામાં વળ્યા છે, એમની કાર્યપદ્ધતિ શી છે ? અને એમણે સૂચવેલા સુધારાઓની તાર્કિક અને વ્યાવહારિક ભૂમિકા શી છે ?

સુધારાવાદીઓ કોણ છે ?

તો, ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન સાથે સંકળાયેલા માણસોની થોડી ઓળખાણ

કરીએ. આ અભિયાનના મૂળમાં છે રામજીભાઈ પટેલ. લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠની કેળવણી પામેલા એ અર્થશાસ્ત્રનાં અધ્યાપક ભાષાના કોઈ પણ અધ્યાપક કરતાં વધારે લગનીથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની ખેવના કરતા રહ્યા, એનાં અનેક પાસાંઓ વિશે લખતા રહ્યા અને ઘણાં વર્ષો સુધી માન્ય જોડણીવ્યવસ્થાના પુરસ્કર્તા અને પ્રચારક બની રહ્યા. એમનો ઉત્સાહ સાચી જોડણી માટે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો આપવા સુધી વિસ્તર્યો છે. એમણે વિદ્યાપીઠ-કોશના જોડણીના નિયમો સમજાવતું પુસ્તક પણ લખ્યું છે. માન્ય જોડણી-વ્યવસ્થા સાથે આટલું બહોળું કામ પાડ્યા પછી એમને એ નિયમો ખામીભરેલા લાગે ને એ જુદું વિચારે ત્યારે એમની વાત આપણે કાને ન ધરીએ અને એમને વિશે યદ્વા-તદ્વા બોલીએ-લખીએ એ કેટલું અનુચિત કહેવાય ?

આ નૂતન અભિયાનના પ્રચારકાર્યનો બોજ ઉઠાવનાર જે ઉત્તમ સાથી રામજીભાઈને મળ્યા તે ઉત્તમભાઈ ગજ્જર. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની કેળવણી પામેલા એ શિક્ષક તરીકેની પોતાની આખીયે કારકિર્દી દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓની જોડણી સુધારતા રહ્યા ને એ માટે જરૂર પડ્યે એમને મેથીપાક પણ જમાડતા રહ્યા. માન્ય જોડણીવ્યવસ્થા સમજાવતું એમણે પણ એક પુસ્તક લખેલું. રામજીભાઈના વિચારોનો ચેપ એમને લાગતાં એમની આંખ ઊઘડી કે પોતે કેવી તુચ્છ વસ્તુ માટે આવડો મોટો શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો; ભણાવવા જેવું તો બીજું ઘણુંયે હતું. પોતે આ અભિયાનમાં સક્રિય બન્યા તે માટે તેઓ અત્યંત વેદનાપૂર્વક કહે છે કે હું તો મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છું. કાંતિભાઈ જોશી પણ ઉત્તમભાઈની જેમ શાળાશિક્ષક તરીકે જિંદગી ગુજારનાર. એમની કથા પણ એમના જેવી જ. હસુભાઈ રાવળ તો પ્રાથમિક શાળાનો બહોળો અનુભવ ધરાવનાર સુધારાવાદી.

મુંબઈમાં આ અભિયાનની આગેવાની લેનાર યશવંત દોશી છે. પરિચય પુસ્તિકાઓ દ્વારા એમણે લોકશિક્ષણનો મહાયજ્ઞ માંડ્યો છે ને પોતાની લોકનિષ્ઠાની પ્રબળ પ્રતીતિ કરાવી છે. સાહિત્ય, શિક્ષણ, સમાજ વગેરેના અનેક પ્રશ્નો વિશે વર્તમાનપત્રની કટારોમાં એ પોતાનું તાજગીભર્યું સ્વસ્થ ચિંતન, પંડિતાઈના ભાર વિનાની સાદીસીધી વાણીમાં, વહાવી રહ્યા છે. એમણે માન્ય

જોડણીવ્યવસ્થાને વિશદ રીતે સમજાવતી 'સાચી જોડણી અઘરી નથી' એવી પુસ્તિકા લખી છે, જેની એકથી વધારે આવૃત્તિઓ થઈ છે. આ યશવંત દોશી આજે જુદી વાત કરતા હોય તો એ ગંભીરતાથી ધ્યાનમાં લેવા જેવી ન ગણાય ?

સુરતમાં ભાષાશુદ્ધિ અભિયાનના અનેક પહેલુઓની ચર્ચાઓ કરતા રહીને 'ગુજરાતમિત્ર'ને ધમધમતું રાખનાર રમણ પાઠકે વર્ષો સુધી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનું અધ્યાપન કર્યું છે અને ભાષાશાસ્ત્રનો પણ ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે – એમનાં એ વિષયનાં પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. સમાજના નીચલા થરના, છેવાડાના માણસોની સદા ચિંતા કરનાર અને સ્થાપિત હિતો સામે અવાજ ઉઠાવતા રહેનાર આ જાગૃત પત્રકાર-જીવ પૂરા તર્ક સાથે અને આધારો સાથે જે સુધારાવાદી વિચારો રજૂ કરી રહ્યા છે તેને કંઈ અધ્ધર રીતે ઉડાવી દઈ શકાય નહીં. સોમાભાઈ પટેલ પણ ભાષાના પીઢ અધ્યાપક ને ભાષાવિચારમાં ઊંડો રસ લેનારા.

યોગેન્દ્ર વ્યાસ અને દયાશંકર જોશી તો ભાષાવિજ્ઞાનના જ અધ્યાપકો છે, આ વિષયના વિશેષજ્ઞો છે ને આ વિષયમાં કંઈ પણ કહેવાનો એમનો અધિકાર આપણે સ્વીકારવો જ પડે. યોગેન્દ્ર વ્યાસે તો ભાષાશિક્ષણના વિષયમાં કેટલુંક નક્કર વિચારેલું છે ને કામ પણ કરેલું છે. કેલિફોર્નિઆની યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી અને મુંબઈનાં ઊર્મિ દેસાઈ જેવાં ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પણ વર્તમાન જોડણીવ્યવસ્થામાં સુધારાને અવકાશ છે એમ માને છે.

'ભૂમિપુત્ર'ના સંપાદક જગદીશ શાહ, 'નયા માર્ગ'ના તંત્રી ઇન્દુકુમાર જાની અને 'સ્વસ્થ માનવ'ના સંપાદક ચીનુભાઈ ગી. શાહ પ્રજાજીવનના પ્રશ્નો પરત્વે ઊંડી નિસબત ધરાવતા પત્રકારો છે. જગદીશ શાહ અને ઇન્દુકુમાર જાની પાસે તો સામાજિક કાર્યકર તરીકેનો બહોળો અનુભવ છે. આ મહાનુભાવો જ્યારે ભાષાશુદ્ધિ અભિયાનમાં પોતાનો સૂર પુરાવે ત્યારે એની પાછળ પ્રજાજીવન સાથેની એમની નિસબતનું બળ રહેલું છે એમ માનવું જોઈએ.

નિશીથ ધ્રુવ હૉસ્પિટલ લઈને બેઠેલા સર્જન છે અને તે પણ મહારાષ્ટ્રના રાયગઢ જિલ્લામાં. ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓની ગુજરાતી ભાષાની એ ચિંતા કરે છે. ઉચ્ચારશાસ્ત્રના એ અભ્યાસી છે અને સંસ્કૃત સમેત ભારતની

ઘણી ભાષાઓની ઉચ્ચાર-લિપિવ્યવસ્થાની એ બારીક જાણકારી ધરાવે છે. ખૂબ જહેમતપૂર્વક અને ઊંડી શાસ્ત્રબુદ્ધિથી એમણે ગુજરાતી ભાષાની ધ્વનિ-જોડણી-લિપિની નૂતન વ્યવસ્થા રચી છે. એક ડૉક્ટર પોતાના વ્યવસાયમાંથી સમય ચોરીને એક જુદા જ વિષયની ઉપાસના કરે અને નક્કર સૂચનો સાથે આપણી પાસે આવે ત્યારે એ સૂચનો આપણી જિજ્ઞાસાનો અને ચર્ચાનો પણ વિષય કેમ ન બને ?

મહેન્દ્ર મેઘાણી જેવા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રેમી અને પ્રચારક જડવા મુશ્કેલ છે. સાહિત્યપ્રચારની અવનવી યોજનાઓ એમના મનમાં ઊભરે છે. ગ્રંથવિક્રયની દુનિયામાં એ ક્રાંતિના પ્રણેતા છે એમ કહેવાય. એમનો આ પુરુષાર્થ ધંધાદારી નથી, પણ ભાષાસાહિત્ય પ્રત્યેની અને પ્રજા પ્રત્યેની પ્રીતિથી પ્રેરાયેલો છે. એમની દૃષ્ટિ જીવનસંસ્કારના ઘડતરની છે. એ નવી લિપિવ્યવસ્થાના હિમાયતી છે ને વર્ષોથી એનો પ્રચાર એ કરતા રહ્યા છે. આ નવી લિપિવ્યવસ્થા એ કંઈ વર્તમાન લિપિવ્યવસ્થા સાથેનાં ચેડાં નથી, એમાં કશું તરંગીપણું નથી, એની પાછળ પૂરો તર્ક રહેલો છે ને કાકાસાહેબ, કિશોરલાલ મશરૂવાળા જેવાના વિચારોનું બળ પણ રહેલું છે.

આ પુસ્તિકાના લેખક જયંત કોઠારી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યક્ષેત્રે વિવેચક-સંશોધક તરીકેની નામના ધરાવે છે પણ એ પોતાની જાતને શિક્ષક ગણાવવાનું વધુ પસંદ કરે છે. એમણે કૉલેજોમાં અધ્યાપનકાર્ય કર્યું છે અને વિદ્યાર્થી-ઉપયોગી ઘણું લેખનસંપાદન કર્યું છે. શાળાકક્ષાનાં અત્યારનાં બધાં ગુજરાતી વ્યાકરણો લગભગ એમનાં જ લખેલાં છે અને કૉલેજકક્ષાના એમના પુસ્તક 'ભાષાપરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપે' પાંચ આવૃત્તિઓ પામી વિક્રમ સ્થાપ્યો છે. એમણે ભાષાવિજ્ઞાનનો પણ થોડો અભ્યાસ કર્યો છે અને એ વિષયનું એક સુંદર પાઠ્યપુસ્તક આપવાની એ ખ્વાહેશ ધરાવે છે.

આ તો યાદ આવ્યા તે થોડા અગ્રણી સુધારાવાદીઓનો પરિચય થયો. બીજા કેટલાક પણ આ સુધારા અભિયાનમાં કાર્યરત છે અને સમર્થન તથા સૂચન રૂપે એમાં કંઈ ને કંઈ યોગદાન આપી રહેલા તો ઘણા છે. જોઈ શકાય છે કે આ કોઈ લેભાગુઓ નથી, કશા બીજા કામધંધા વગરના નવરા માણસો

નથી ને ભાષાદ્વેષીઓ તો હરગિજ નથી. બલ્કે, ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન પર તૂટી પડનારા સ્થિતિસંરક્ષક મતાગ્રહીઓ કરતાં અદકેરા ભાષાપ્રેમીઓ છે. એમણે ભાષા પરત્વે જે સક્રિય નિસબત બતાવી છે – પૂર્વકાળમાં માન્ય જોડણીવ્યવસ્થાનો પ્રચાર કરવા સુધીની – તે સ્થિતિસંરક્ષક મતાગ્રહીઓએ બતાવી નથી. એમના સુધારાવાદી વિચારોને સમજવાની કોશિશ ન કરવી, એમની સાથે સંવાદ ન કરવો અને એમને અરાજકતા ફેલાવવા માગતા ભાષાદ્વેષીઓ કહી તોડી પાડવા એ ઘણું અનૈતિક છે, અન્યાયકારી છે અને ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના તેમજ ભાષાશિક્ષણના હિતમાં નથી.

વૈચારિક ઉદારતા

સ્થિતિસંરક્ષક મતાગ્રહીઓએ ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન ચલાવનારાઓની વૈચારિક ઉદારતાનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ. આ અભિયાને કોઈ અવાજને ગૂંગળાવવાનું ઇચ્છ્યું નથી. એણે પોતામાં જોડણીનિયમસુધાર, લિપિવ્યવસ્થા-સુધાર અને ભાષાપ્રયોગશુદ્ધિ જેવા વિવિધ મોરચાઓને ભેગા થવા દીધા છે, એમાં મતમતાંતરોને – વિરોધીમતોને પણ – વ્યક્ત થવા દીધા છે ને સ્થિતિસંરક્ષક વિચારોનેય મંચ પૂરો પાડ્યો છે. સુધારાવાદી વિચારો પ્રત્યે જે સાશંક છે એવા રતિલાલ નાયકને એક બેઠકના પ્રમુખ બનાવવામાં આ અભિયાનને સંકોચ નડતો નથી અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને પ્રચલિત વ્યવસ્થાનો પુરસ્કાર કરતી પુસ્તિકા લખવા એ પ્રેરી શકે છે ને એનાં પ્રકાશન-પ્રચાર પણ પ્રેમથી કરી શકે છે. ભાષાશુદ્ધિ અભિયાને સૌને સાથે લઈને, સંવાદપૂર્વક આગળ વધવાની નીતિ રાખી છે.

લોકમતની કેળવણીનો માર્ગ

અભિયાનના આ સ્વરૂપને કારણે એ એક શંભુમેળો હોવાની છાપ પડે છે. સુધારાવાદીઓમાં જ એકમતી નથી તો કરવાપણું ક્યાં કંઈ રહે એવી દલીલ પણ થાય છે. મને પોતાને ઘણી વાર મૂંઝવણ થઈ છે. પથારો મોટો થાય એટલે ધ્યાન વિકેન્દ્રિત થાય, વધુ વીગતો વધુ મતાંતરને અવકાશ આપે ને અભિયાન પોતાને ચોક્કસ માર્ગ આંકી ન શકે એવું પણ બને. વિવિધ પ્રકારના ને ઘણા

બધા સુધારાઓ સૂચવાય એટલે રૂઢિચુસ્તો ભડકે, એમને સઘળું ઊથલપાથલ થતું લાગે અને એ પ્રતીકાર કરવા તત્પર બને. સુધારાની અતિમાત્રા પણ સુધારાની હિલચાલને હાનિકારક બને. ધીરેધીરે સુધારાનો સાર સંભળાવવાની દલપતરામીય શીખ, કોઈ પણ દેશકાળમાં, પ્રસ્તુત છે, કામિયાબીભરેલી નીવડે એવી છે.

હું રામજીભાઈ પાસે મારી દહેશત અવારનવાર વ્યક્ત કરતો રહ્યો. પણ અમારા રામજીભાઈ તો પૂરેપૂરા લોકશાહીવાદી. એ કહે, "જયંતભાઈ, લોકો જાગૃત થાય છે અને આમાં સામેલ થાય છે એ જ અગત્યનું છે. અત્યારે તો સૌને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવા દઈએ. પછીથી બહુજનસંમત વિચારોની તારવણી થઈ શકશે અને થશે જ." આ લોકમતની કેળવણીનો માર્ગ છે અને રામજીભાઈ એમાં માનનારા છે. પોતે દર્શાવેલા વિચારો એમ ને એમ સ્વીકારાઈ જાય એવી રામજીભાઈની અપેક્ષા નથી હોતી. એ ચર્ચા જગવવા માગે છે. એમનાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ એવા માણસોએ પણ લખી છે કે જેઓ એમના અભિપ્રાય સાથે બધે સંમત થયા નથી ને જેમણે એમના વિચાર અને વિશ્લેષણમાં દોષો જોયા છે. 'વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ' એ સૂત્રમાં એ વિશ્વાસ ધરાવે છે અને વિચારવિમર્શપૂર્વકના તત્ત્વબોધને એ ઝંખે છે.

રામજીભાઈ તો એવું ઇચ્છતા હતા કે ભાષાશુદ્ધિવિષયક પ્રશ્નોમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કે ગુજરાત સરકાર (એના પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ભાષાનિયામકની કચેરી વગેરે તંત્રો દ્વારા) આગેવાની લે, નિષ્ણાતોને ભેગા કરે અને વિશાળ પાયા પરની જોડણીપરિષદ બોલાવી ઘટતા નિર્ણયો લે. પરંતુ કોઈ પણ કારણસર આ બધી સંસ્થાઓએ આ પ્રશ્નમાં એ પ્રકારનો રસ બતાવ્યો નહીં અને એક અલાયદો મંચ ઊભો કરવાની સ્થિતિ આવી. રામજીભાઈએ જહેમતપૂર્વક સંપર્કો કરીને અનેક લોકોને એ મંચ પર લાવી એનો પાયો મોટો કર્યો છે અને આજે પણ એ દિશામાં એ પ્રયત્નશીલ છે. ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન કોઈ એકાદ વ્યક્તિના તરંગો પર ઊભેલું નથી, એને વિશાળ નક્કર આધારભૂમિ પૂરી પાડવામાં આવી છે એ સ્પષ્ટ થઈ જવું જોઈએ.

વિવિધ મોરચાઓ ને અગ્રતાક્રમ

આ તો ભાષાશુદ્ધિ અભિયાનની ઐતિહાસિક ભૂમિકા થઈ. વધારે અગત્યની તો એની તાર્કિક ભૂમિકા છે. આગળ કહ્યું તેમ આ અભિયાનમાં ત્રણ મોરચા ભેગા થયા છે – જોડણીવ્યવસ્થામાં ફેરફાર, લિપિચિહ્નોમાં ફેરફાર અને ભાષાપ્રયોગની શુદ્ધિ. ત્રણ મોરચા એક સાથે સમાવવા થયા મુશ્કેલ છે ને તેથી એમને અલગ પાડીને અગ્રતાક્રમે આગળ વધવું જોઈએ એમ ઘણા સમય પહેલાંથી લાગ્યા કર્યું છે. હું પોતે જોડણીવ્યવસ્થાના સુધારાને પ્રાથમિકતા આપું. અંગ્રેજી ભાષાની અનિષ્ટ અસરને ટાળવા વગેરે ભાષાપ્રયોગશુદ્ધિના જે મુદ્દાઓ છે તેમાં કોઈ પ્રસ્થાપિત સર્વમાન્ય નિયમના અનુપાલનની કે એમાં પરિવર્તનની વાત નથી, મુખ્યત્વે પડેલી ખોટી આદતોને સુધારવાની જ વાત છે. એને માટેના આંદોલનનું સ્વરૂપ જુદું હોય. એને માટે ભાષાસભાનતાની કેળવણીનો – લોકકેળવણીનો માર્ગ લેવાનો રહે. ભાષાપ્રયોગશુદ્ધિના મુદ્દાઓ નક્કી કરી એના અનુપાલન માટે સરકારી તંત્રો-વિભાગો, વિદ્યાસંસ્થાઓ, સામાજિક સંસ્થાઓ, સામયિકો-વર્તમાનપત્રો વગેરેને તૈયાર કરી શકાય તો મોટું કામ થાય. આ વિષયમાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યને કેટલોક અવકાશ પણ રહેવાનો.

લિપિસુધારના પ્રયત્નોનો ઘણો જૂનો ઇતિહાસ છે. એ ઇતિહાસે બતાવી આપ્યું છે કે પ્રજાને પોતાની લિપિ માટે કેવું અતાર્કિક મમત્વ હોય છે. લિપિ એ શાસ્ત્રીયતાની નહીં, સગવડની વસ્તુ છે ને જેને આજે આપણે સ્થિર, અચલ માનીએ છીએ તે લિપિ પરિવર્તનો પામીને સિદ્ધ થયેલી હોય છે એ કોણ જાણે કેમ રૂઢિચુસ્તોને સમજાતું જ નથી. મકાન, પહેરવેશ, કુટુંબવ્યવસ્થા, વાહનવ્યવહાર વગેરે અનેક બાબતોમાં સમયાનુરૂપ પરિવર્તનો સ્વીકારનાર માણસ લિપિસુધારથી ભડકે છે, એમાં જાણે કશુંક પાપ થઈ જતું હોય એમ માને છે એ નવાઈની વાત છે.

હું પોતે મહેન્દ્રભાઈના ઘણાખરા લિપિસુધારની સાથે સંમત થાઉં. છતાં લિપિસુધારના કાર્યક્રમને, જો અગ્રતાક્રમમાં ચાલવાનું હોય તો, જોડણીવ્યવસ્થાના સુધારના કાર્યક્રમ પછી મૂકું. કારણ એટલું જ કે સુધારો માગતાં લિપિચિહ્નોની સંખ્યા નિયત છે, એટલે થોડી મહેનતથી પણ ચાલુ લિપિચિહ્નો શીખી-શિખવાડી

શકાય છે. જ્યારે જોડણીનો પ્રશ્ન સ્પર્શતો હોય એવા શબ્દોની સંખ્યા અનિયત છે. જોડણીની ભૂલો અલ્પશિક્ષિતો જ નહીં, સુશિક્ષિતો પણ કરે છે. જેઓ ચાલુ લિપિચિહ્નો બરાબર લખી શકે છે, તેઓ પણ જોડણીની બાબતમાં ગોથાં ખાતા જોવા મળે છે. કદાચ જોડણીવ્યવસ્થાસુધારનું કામ લિપિસુધાર કરતાં થોડું સરળ પણ હોય. લિપિ પર પવિત્રતાનું આરોપણ છે તેવું જોડણી પર હોવાનું કારણ નથી.

એટલે જોડણીવ્યવસ્થાવિચાર પર જ સૌ પ્રથમ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન પણ હવે એ મુદ્દા પર આવીને ઠર્યું છે એ યોગ્ય થયું છે. મુંબઈના મંચે તો પહેલેથી જ પોતાની કામગીરી જોડણીના પ્રશ્ન પૂરતી મર્યાદિત રાખી છે. હું એ અંગેનું જ મારું દૃષ્ટિબિંદુ અહીં રજૂ કરવા ચાહું છું.

સાક્ષરોના વિભિન્ન અભિગમો

જોડણીવ્યવસ્થાના પુનર્વિચારની ભૂમિકા શી છે ? એ જાણીતું છે કે ગાંધીજીએ ૧૯૨૯માં જોડણીના નિયમો નક્કી કરાવી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા જોડણીકોશ પ્રગટ કરાવ્યો ત્યાં સુધી ગુજરાતી જોડણીમાં એકરૂપતા નહોતી, કોઈ સર્વમાન્ય નિયમપૂર્વકની વ્યવસ્થા નહોતી. એ માટેનો ઊહાપોહ તો નર્મદ-નવલરામના સમયથી ચાલતો હતો, સાક્ષરો પોતપોતાના વિચારો વ્યક્ત કરતા હતા – લાંબા નિબંધો પણ લખાતા હતા પણ કોઈ એકમતી ઊભી થઈ શકતી ન હતી. સાક્ષરોના અભિગમમાં કેટલોક પાયાનો ફરક હતો. ઉચ્ચારાનુસારી લેખનનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત પ્રવર્તતો હતો, પણ એથી અતંત્રતામાં રખે સરી પડાય એની મણિલાલ ચેતવણી આપતા હતા ને શિષ્ટતાના ખ્યાલનો પુરસ્કાર કરતા હતા. નરસિંહરાવ જેવા વ્યુત્પત્તિને લક્ષમાં લેવા તરફ સવિશેષ વલણ ધરાવતા હતા, તો ગોવર્ધનરામ સરલતાવાદી હતા – લોકવ્યવહારને સ્વીકારવા તરફ એમનો ઝોક હતો. આનંદશંકર વિભાષાવાદ – વિકલ્પવાદના પુરસ્કર્તા હતા – વિકલ્પમાં એ અવ્યવસ્થા નહીં, અનેકતાનો યથાર્થ સ્વીકાર જોતા હતા. આ વિભિન્ન અભિગમો વચ્ચેથી સમાધાનનો માર્ગ ખોળી, સર્વજનસંમત કે બહુજનસંમત જોડણીવ્યવસ્થા નિપજાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર કોઈ પ્રભાવશાળી તંત્ર કે વ્યક્તિત્વ નહોતું એટલે ચર્ચાઓ ચાલતી રહી, ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદમાં ઠરાવો થતા રહ્યા, પણ કશા નક્કર પરિણામ સુધી પહોંચી શકાયું નહીં. સરકારી વાચનમાળા માટે હોપસમિતિએ જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યા હતા પરંતુ સાક્ષરોએ સામાન્ય રીતે એને સ્વીકાર્યા ન હતા.

જોડણીકોશની માન્યતાનો ઇતિહાસ

એ તો સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો જોડણીકોશ સર્વમાન્ય થયો એમાં ગાંધીજીના પ્રભાવે ઘણું કામ કર્યું છે. એ પ્રભાવનું બળ ન હોય તો જોડણીકોશની સ્થિતિ કદાચ હોપસમિતિના નિયમો જેવી થઈ હોત. જોડણીકોશના જોડણીનિયમો સામે સાક્ષરવર્ગને કોઈ વાંધાઓ નહીં હોય ને એમને ગળે એ ઊતરી ગયા હશે એમ માનવાને કોઈ જ કારણ નથી. ગાંધીજીએ શાસ્ત્રીજીને જે એમ કહેલું કે "આથી જોડણીસુધારનાં દ્વાર બંધ થતાં નથી" એ એમ બતાવે છે કે ઘડાયેલા જોડણીનિયમો સામે વાંધાઓ હતા જ. બલવંતરાય ઠાકોર, નરસિંહરાવ દીવટિયા, ન્હાનાલાલ જેવા જૂની પેઢીના સાક્ષરો જોડણી કોશ થયા પછી-પણ પોતાની રીતે જ જોડણી કરતા રહ્યા હતા. જોડણીકોશને માન્યતા પણ સમાજના સર્વ વર્ગની તરત મળી નથી – ભલે ગાંધીજીએ એ કોશને આવકારતાં "હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી" એમ લખ્યું હોય. જોડણીકોશનો પ્રચાર ધીમેધીમે થતો રહ્યો છે. ૧૯૨૯માં થયેલા જોડણીનિયમોને અને જોડણીકોશને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની માન્યતા ૧૯૩૬માં મળે છે અને મુંબઈ સરકારની ૧૯૪૦માં. મુંબઈ સરકારે સ્વીકાર કરવાથી એ જોડણીવ્યવસ્થાને શાળાશિક્ષણમાં પ્રવેશ મળ્યો અને એણે મૂળિયાં નાખવાં શરૂ કર્યાં એમ કહેવાય. ૧૯૪૨માં હરિવલ્લભ ભાયાણી જોડણીકોશની જોડણીવ્યવસ્થા દૃઢમૂળ થાય તે પહેલાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ નાબૂદ કરવાની હિમાયત કરે છે તે પણ એ સ્થિતિનો જ સંકેત કરે છે.

જોડણીકોશનાં મૂળિયાં ક્યાં સુધી પ્રસર્યાં ?

જોડણીકોશનાં મૂળિયાં આટલાં વર્ષે પણ ક્યાં સુધી પ્રસર્યાં છે એ તપાસનો વિષય છે. જોડણીકોશનું સો ટકા અનુસરણ કરી શકનારા તો આપણે ત્યાં વિરલપણે જડવાના – નવજીવન જેવી કોઈક સંસ્થા કે થોડાક ચીકણા-

ચાગલા સાક્ષરો, શિક્ષકો, પ્રૂફવાચકો. બાકી શુદ્ધ જોડણીનો આગ્રહ રાખનારા લોકો પણ કોઈ ને કોઈ જોડણીદોષ કરી નાખે છે. વિદ્વાનોનાં અને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યાસંસ્થાઓનાં પ્રકાશનોમાં જોડણીના છબરડા આપણી સામે ઘણી વાર આવે છે, તો પ્રસિદ્ધ થતા ઢગલાબંધ સાહિત્યમાં શી સ્થિતિ હશે તેની કલ્પના જ કરવાની રહે છે. અંગ્રેજીભાષીઓ પોતાની જોડણીવ્યવસ્થામાં સુધારો કરતા નથી એ દાખલો ટાંકીને આપણે ત્યાં જોડણીવ્યવસ્થાની સુધારણાનો પ્રતીકાર કરનારા લોકોએ એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે આપણા હાથમાં આવતું એકેએક અંગ્રેજી પ્રકાશન જોડણીના એક પણ દોષ વગરનું હોય છે. આપણે ત્યાં તો એવું પ્રકાશન દીવો લઈને શોધવા જવું પડે તેમ છે. આપણી સ્થિતિ કાળક્રમે સુધરતી જશે એવી પણ કોઈ સંભાવના દેખાતી નથી. ઊલટું જોડણીશુદ્ધિના આગ્રહો મોળા પડી રહ્યા છે ને સારા પ્રૂફવાચકોની ખેંચ વરતાયા કરે છે.

જોડણીકોશની કાર્યપદ્ધતિ અને એની મર્યાદાઓ

આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર જે પરિબળો છે એમાંનું એક ને અગત્યનું પરિબળ જોડણીકોશ અને તેની નિયમાવલિ પોતે છે. આ નિયમાવલિ તૈયાર કરવામાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવી નથી, વ્યવહારુ, પરિણામસાધક રીતિ કામે લગાડવામાં આવી છે. એમાં તે સમયના આ વિષયના નિષ્ણાત કોઈ વિદ્વાનને સીધા સાંકળવામાં આવ્યા નથી. ભાષાશાસ્ત્ર, પ્રાકૃત ભાષા અને ભારતીય ભાષાવિકાસના અભ્યાસી પંડિત બેચરદાસ દોશી તો એ વખતે ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જ પુરાતત્ત્વ વિભાગમાં અધ્યાપક હતા, પણ એમનેયે આ કાર્યવાહીમાં જોડવામાં નથી આવ્યા. તદ્વિદો ને રસ ધરાવનારાઓને ભેગા કરી, એમની ચર્ચાઓ દ્વારા વિષયની પૂરેપૂરી છણાવટ થવા દઈ, એમાંથી સાર તારવવાની પદ્ધતિ પણ ઉપયોગમાં લેવાઈ નથી. ગાંધીજીએ જોડણીના નિયમો ઘડવાનું કામ ત્રણ જણની સમિતિને સોંપ્યું. એ ત્રણ જણનાં નામ જોડણીકોશની પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આવ્યાં નથી, પણ કાકાસાહેબે પછીથી નોંધ્યું છે તે પ્રમાણે સમિતિમાં એમના ઉપરાંત મહાદેવ દેસાઈ અને નરહરિ પરીખને જોડવામાં આવ્યા હતા. આમાંથી કોઈને ભાષાવિચારના નિષ્ણાત કહેવાય એવું નથી. આ સમિતિએ પૂર્વે થયેલી ચર્ચાઓ અને શિષ્ટ લેખકોની

રૂઢિને લક્ષમાં લઈ નિયમોનો પહેલો ખરડો તૈયાર કર્યો, તદ્વિદો અને રસ ધરાવનારાઓને અભિપ્રાયાર્થે મોકલ્યો, એમનાં સૂચનોને લક્ષમાં લઈ બીજો ખરડો તૈયાર કર્યો ને એ પણ જોવા મોકલાયો. અંતિમ તબક્કે કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, રમણભાઈ નીલકંઠ ને રામનારાયણ પાઠક જેવા ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને સાંકળવામાં આવ્યા છે પણ એ સમયે એ કોઈ પાયાનાં પરિવર્તનો સૂચવી ન શકે. આખી કાર્યવાહીને ભાષાસાહિત્યના કોઈ વિદ્વાનની દોરવણીનો સાદ્યંત લાભ મળ્યો નથી એ સ્પષ્ટ છે.

એવું નથી કે આ કાર્યપદ્ધતિ ખોટી હતી. વિદ્વાનો તો ચર્ચા જ કર્યા કરે. પ્રશ્નના ઉકેલ માટે વ્યવહારુતાની અને ગતિશીલતાની જરૂર હોય છે. ગાંધીજીએ એવી જ દૃષ્ટિથી આ સમિતિને આ કામ ભળાવ્યું હશે. પણ આ કાર્યપદ્ધતિને કારણે કોશને કેટલીક મર્યાદાઓ વળગેલી રહી. આ સમિતિના સભ્યો કદાચ આ વિષયના એવા અભ્યાસીઓ નહોતા કે પોતાના સ્વતંત્ર નિર્ણયો બાંધી શકે. એમણે સ્વાભાવિક રીતે જ વિભિન્ન મતોને સમાસ આપવાનો રહે, સિદ્ધાંતથી નહીં પણ તડજોડની દૃષ્ટિથી ચાલવાનું રહે. બહુજનમાન્યતા માટે પણ આ જરૂરી હતું.

આ તે તંત્ર કે અતંત્ર ?

પણ આથી કરીને કોશને જોડણીનિર્ણય માટે અનેકવિધ આધારોનો આશ્રય લેવાનો થયો – તત્સમતા-તદ્ભવતા, તદ્ભવ શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ, અક્ષરસંખ્યા આદિ, ને વળી સ્વરભાર ને પ્રચલિતતા પણ. કોશમાં નિયમ, પેટાનિયમ, અપવાદ ને પ્રતિ-અપવાદની એક જટાજાળ આપણને જોવા મળે છે અને એમાંથી માર્ગ કાઢવો મુશ્કેલ બને છે. કેવળ નિયમાવલિનો આશ્રય લેવાથી થાપ ખાઈ જવાય છે ને ઘણી વાર કોશમાંથી જ જોડણી જોવી પડે છે.

તદ્ભવ શબ્દોમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉની જોડણીને લગતા નિયમો જુઓ. આ તે તંત્ર છે કે અતંત્ર છે એવો તમને પ્રશ્ન થાય. ઈ-ઉની જોડણી શબ્દની અક્ષરસંખ્યા, એમાં ઈ-ઉનું સ્થાન, યુક્તાક્ષરનું સાન્નિધ્ય, સાનુસ્વાર-નિરનુસ્વાર સ્થિતિ, અનુસ્વારની તીવ્રતા-મંદતા, મૂળ શબ્દ છે કે સાધિત, સાધિત નામિક રૂપ છે કે આખ્યાતિક – આ બધાં પર આધાર રાખે છે. વ્યુત્પત્તિ, પ્રચલિતતા

ને સ્વરભારનાં ધોરણો તો લાગુ પડે જ. ઈ-ઉની જોડણી અંગેના આઠ નિયમો છે ને સાત અપવાદો છે (અપવાદોમાં કેટલેક સ્થાને શબ્દસૂચિઓ જ આપી દેવાની થઈ છે) ને સાત સ્પષ્ટીકરણની નોંધો છે. આ નિયમો સમજવામાં જ જયંત કોઠારી, રામજીભાઈ પટેલ, ઊર્મિ દેસાઈ જેવા અભ્યાસીઓથી ભૂલ થયેલી છે (ને બીજા અભ્યાસીઓ પણ આવી ભૂલ કરતા જ હશે) એ બતાવે છે કે પરિસ્થિતિ કેટલી વિષમ છે.

હ-શ્રુતિ જેવી કેટલીક બાબતોમાં કોશને જે-તે જોડણી માટે શબ્દસૂચિઓ આપવી પડી છે ને ક્રિયાપદોનાં રૂપાખ્યાનો આપવાં પડ્યાં છે. શબ્દસૂચિઓ ક્યાંક નમૂનારૂપ છે. સમગ્રપણે જોતાં સ્થિતિ એવી નીપજે છે કે નિયમો આપણને અમુક હદ સુધી જ લઈ જાય છે, છેવટે કોશનું શરણું જ આપણે લેવાનું રહે છે. આ કરતાં તો નિયમો જ ન હોય અને સીધું કોશનું શરણું લેવાનું હોય તો સારું એમ પણ થાય. કેટલાક ડાહ્યા લોકો એમ જ કરે છે.

આ સ્થિતિ પર શગ ચડાવે એવી વાત એ છે કે કોશ પોતે પોતાના નિમયોનું ચોકસાઈથી પાલન કરી શક્યો નથી. નિયમાનુસારી જોડણી ન હોય એવા શબ્દો કોશમાં ઘણા જડે છે. ભૃગુરાય અંજારિયાએ વિસ્તારથી ચર્ચા કરીને ને દાખલાઓ આપીને આ બતાવ્યું છે.

જોડણીનિયમોને અફર માનવામાં આવ્યા છે ?

શું આ જોડણીકોશ ને એના નિયમો તૈયાર થયા ત્યારે એને અફર માનવામાં આવેલ હશે ? જે રીતે આ બધું તૈયાર થયું છે એ જોતાં એના તૈયાર કરનારા ભાગ્યે જ એવું માની શકે. જોડણીનિયમો તૈયાર થયા ત્યારે એની સામે કેટલાક વાંધાઓ રજૂ કરનાર કે. કા. શસ્ત્રીને ગાંધીજીએ "જોડણીસુધારનાં દ્વાર આથી બંધ થતાં નથી" એમ કહેલું તેવું કે. કા. શાસ્ત્રી પોતે નોંધે છે. કોશની પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં પણ એવું વિધાન મળે છે કે "એક વાર અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ એટલે પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમાં ઘણું સહેલું થઈ જાય છે." આનો અર્થ એ થાય કે સુધારાનો, ઓછામાં ઓછું, બાધ નથી માનવામાં આવ્યો. હ-શ્રુતિ અને ય-શ્રુતિ પરત્વે કોશમાં થયેલી વ્યવસ્થા સામે નરસિંહરાવ દીવટિયાને ઘણો અસંતોષ

હતો તેને અનુલક્ષીને એ પ્રસ્તાવનામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લેખનમાં અને છાપકામમાં જોડાક્ષર અગવડરૂપ છે તેથી "જો હ-શ્રુતિ અને ય-શ્રુતિ વ્યક્ત કરવાનો કોઈ સહેલો ઉપાય લિપિસુધારાને અંગે થાય તો શ્રી નરસિંહરાવના પ્રયત્નને અત્યાર સુધી નથી મળ્યો એવો ટેકો જરૂર મળે." આનો અર્થ એવો થયો કે સુધારાનાં દ્વારા સાવ બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં નથી. પછીથી વિદ્વાનો કાકા કાલેલકર પાસે જોડણીના નિયમોમાં સુધારાની માગણી કરવા લાગ્યા ત્યારે કાકાસાહેબે સ્વીકાર્યું કે સુધારાને અવકાશ છે પણ જોડણીના નિયમોનું કામ પોતે કરી શક્યા તે ગાંધીજીના માહાત્મ્યને બળે, હવે સ્વરાજના દિવસોમાં એ કામ ગુજરાત સરકાર અને ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓનું છે.

સુધારાવાદીઓને માથે ગાંધીજીનું એ વાક્ય વારંવાર મારવામાં આવે છે કે "હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી." પણ આ ગાંધીજીનો દુરુપયોગ છે. ગાંધીજીએ સ્વેચ્છાએ – મનસ્વી રીતે જોડણી કરવાનો ઇન્કાર ફરમાવ્યો છે, પરંતુ સર્વસંમતિ કે બહુજનસંમતિથી જોડણીવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન ન કરી શકાય એવું કહ્યું નથી, એવું એ કહી શકે પણ નહીં. ભાવિ પ્રજાની સ્વતંત્રતા ગાંધીજી કેમ છીનવી લઈ શકે ?

પ્રથમ આવૃત્તિ પછી જોડણીકોશે નાનાનાના ફેરફારો કર્યા જ છે. જોડણીકોશના નિયમોમાં શૈલીનો વિષય ગણાય એવી બાબત આવી ગઈ હતી તે દૂર કરી છે, નિયમોમાં શાબ્દિક ફેરફારો થયા છે, (ભૃગુરાય અંજારિયાએ બધી આવૃત્તિઓના જોડણીનિયમોના પાઠ સાથે મૂકી જોવા માટે ભેગા કરેલા), ઉદાહરણોની વધઘટ અને ફેરબદલી થઈ છે ને કોશમાંના શબ્દોની જોડણી બદલાઈ છે તથા વિકલ્પો ઉમેરાયા છે.

મજબૂત કોશતંત્ર ઊભું થવું જોઈતું હતું

નિ:શંક જોડણીકોશ એક મોટું પગલું હતું. એણે ઘણી સાફસૂફી કરી છે – અવ્યવસ્થામાંથી એક વ્યવસ્થા એણે નિપજાવી છે અને વધારે મોટી વાત તો એ છે કે એને વ્યાપક માન્યતા મળી છે. પણ એ મોટું છતાં પહેલું પગલું હતું. એના રચનારા વિદ્યાપુરુષો કરતાં કર્મશીલો વધુ હતા અને કોશરચના પાછળ એ અવ્યગ્ર લક્ષ આપી શકે તેમ નહોતા. પણ પછી કોઈ અધિકારી

વિદ્વાનની દોરવણી નીચે એક મજબૂત કોશતંત્ર ઊભું થવું જોઈતું હતું, જે વિદ્વાનો ને ભાષારસિકોનાં સૂચનો મેળવે, એમની સાથે ગોષ્ઠીઓ યોજે, ચાલુ ભાષાપ્રવૃત્તિ (ઉચ્ચાર અને લેખન)નું નિરીક્ષણ કરતું રહે, એનાં સર્વેક્ષણો હાથ ધરે અને આ બધાના પ્રકાશમાં કોશનું – જોડણીના નિયમોનું પણ – આવશ્યક સંશોધન કરે. એમ થયું હોત તો આજે એક પરિપૂર્ણ કોશ આપણી પાસે હોત (નાનીનાની વીગતોના સુધારા તો કોશમાં હંમેશાં ચાલ્યા કરે) અને સુધારાવાદી આંદોલનની જરૂર જ ન રહી હોત.

દુર્ભાગ્યે એ જાતનું કોશતંત્ર ઊભું થયું નહીં. એમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જેટલી જવાબદારી છે એનાથી વધારે પ્રજાકીય સરકારની અને પ્રજાકીય અન્ય વિદ્યાસંસ્થાઓ તથા વિદ્વાનવર્ગ-શિક્ષકવર્ગની છે. કોશ અગતિક રહ્યો એના મૂળમાં આપણી પ્રજાકીય ઉદાસીનતા ને આળસ છે. આપણે કોશ જેવી મહત્ત્વની ચીજ માટે કોઈ ઊંડી નિસબત બતાવી નહીં, બધું ચલાવ્યે જ રાખ્યું. અરે, હરિવલ્લભ ભાયાણી અને ભૃગુરાય અંજારિયાએ જોડણીવ્યવસ્થા અને જોડણીકોશ વિશેના પોતાના લેખો વિશે જાહેર ચર્ચા નિમંત્રી ત્યારેયે વિદ્વાનો સુધ્ધાં મૂંગા રહ્યા.

સુધારાની માગણી જૂની

સુધારાવાદી આંદોલન ભલે આજે ઊભું થયું, જોડણીકોશમાં સુધારાની માગ તો જૂની છે. કાકાસાહેબ પાસે કેટલાક વિદ્વાનોએ જોડણીનિયમોમાં સુધારાની માગણી કરી હતી. છેક ૧૯૪૨માં હરિવલ્લભ ભાયાણીએ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ સત્વરે દૂર કરવાનું આહ્વાન આપતો લેખ લખેલો. ગુજરાતી ભાષાની વર્તમાન સ્થિતિ અને એની પૂર્વપરંપરાની ઊંડી જાણકારીના આધાર સાથે એમાં ગુજરાતીમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉના ભેદની નિરર્થકતાની – અને વિદ્વાનોએ આ વિષયમાં ચલાવેલી ચર્ચાઓની અર્થહીનતાની – સબળ અકાટ્ય સ્થાપના થયેલી છે. આવી સબળ સ્થાપના બીજી હું કલ્પી શકતો નથી. આ ડૉ. ભાયાણી જ કરી શકે. પંડિત બેચરદાસ પણ જોડણીમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉના ભેદને નિરર્થક ગણતા હતા અને એની વીગતવાર રજૂઆત, પ્રાકૃત ભાષાઓના પોતાના અભ્યાસને કામે લગાડીને, એમણે રામજીભાઈ પરના પત્રોમાં કરી છે.

પ્રબોધ પંડિતે ગુજરાતી ભાષામાં કાર્યશીલ આઠ સ્વરોની વ્યવસ્થા આપી, જેમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ નથી. આ વ્યવસ્થા શાળાકક્ષાએ પણ ભણાવાય છે. જોડણીમાં પણ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ નિરર્થક હોવાનું ડૉ. પંડિત માનતા હતા એમ જાણવા મળે છે. આમ ગુજરાતના ત્રણ ભાષાવિજ્ઞાનીઓનો અભિપ્રાય ઈ-ઉની વર્તમાન જોડણીવ્યવસ્થાની વિરુદ્ધમાં છે.

ગાંધીજીએ આપેલા સધિયારાને હૃદયમાં સંઘરીને કે. કા. શાસ્ત્રી સતત પોતાનો જોડણીવિચાર રજૂ કરતા રહ્યા છે. ભૃગુરાય અંજારિયા એવું માનતા હતા કે જોડણીનિયમો એના આશયને વધારે સારી રીતે પાર પાડી શકે એવા સુધારાવધારાને પાત્ર છે અને એ વિશે એમણે લેખ લખવા ધારેલો, જે લખાયો જણાતો નથી, પરંતુ જોડણીકોશમાં જોડણીનિયમોનો વિનિયોગ કરવામાં કેવી કચાશો રહી ગઈ છે તે બતાવતો એક સુચિંતિત ને સુવિસ્તૃત લેખ તો એમણે ૧૯૬૫માં લખ્યો જ.

આ બધા અવાજો, એમ લાગે છે કે, બહેરા કાને અથડાયા છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કોશવિભાગે જોડણીનિયમોના પુનર્વિચારનાં દ્વાર તો બંધ જ રાખ્યાં, પરંતુ ભૃગુરાયે બતાવેલી જોડણીનિયમોના વિનિયોગની ક્ષતિઓ સુધારવાનો પ્રયાસ પણ થયો જણાતો નથી. આ બધું મગનભાઈ દેસાઈ ને એમના સાથીઓ સાથે પત્રવ્યવહારથી ભૃગુરાય છેક ૧૯૫૮થી બતાવતા રહ્યા હતા, પણ એમને યોગ્ય પ્રતિભાવો ન મળ્યા ત્યારે જ એમણે જાહેર લેખ કર્યો હોવાનું સમજાય છે.

છેક ૧૯૮૭માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે જોડણી સુધાર સમિતિ નીમી હતી અને એ સમિતિએ એક જ ઈ-ઉ રાખવા વગેરે કેટલાંક સૂચનો કર્યાં હતાં. એ સૂચનો કે. કા. શાસ્ત્રી, યોગેન્દ્ર વ્યાસ, દયાશંકર જોશી અને ચિમનલાલ ત્રિવેદીની ઉપસ્થિતિમાં થયાં હતાં. જોકે આ અંગે પરિષદે પછી કશી કાર્યવાહી કરી જણાતી નથી.

વાત મારી પ્રતીતિની

મારી પોતાની વાત કરું તો ૧૯૮૦માં મારે માધ્યમિક શાળાના ધોરણ ૮ માટે જોડણી વિશે પ્રકરણ લખવાનું આવ્યું. મને લાગ્યું કે જોડણીકોશમાં

જોડણીનિયમોની જે રીતે રજૂઆત થઈ છે તે અટપટી છે; એને સરળ રીતે રજૂ કરવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. મેં થોડી ફેરગોઠવણી કરીને જોડણીનિયમો સુગ્રાહ્ય બને એવી કોશિશ તો કરી પણ મને ઝાઝી સફળતા મળી નહીં. પરંતુ આ મનોયત્ને મારી આંખ ઉઘાડી નાખી. મને પ્રતીત થઈ ગયું કે જોડણીનિયમો – ખાસ કરીને હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉને લગતા – એક ઘડી પણ ચાલે એમ નથી. સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ પણ એમાં સરળતાથી ગતિ કરી શકે નહીં. મેં નિયમો સરળતાથી રજૂ કરવા જતાં એક ભૂલ કરી જ હતી ને એ ભૂલ સુધારી જોડણીકોશનો નિયમ આપવા જતાં વધુ શબ્દો નિયમ બહાર રહેતા હતા ! આવી જોડણીવ્યવસ્થાનો ત્રાસ વિદ્યાર્થીઓ ને વિશાળ જનતા પર ગુજારવાની શી જરૂર ? ગુજરાતી ભાષામાં એક ઈ-ઉની વ્યવસ્થા સ્વીકારી લેવી જોઈએ. એથી ગુજરાતી ભાષાને કોઈ જ નુકસાન નથી.

કહેવું જોઈએ કે આ નિર્ણય પર હું સ્વતંત્ર રીતે જ પહોંચ્યો હતો. ડૉ. ભાયાણીના ૧૯૪૨ના લેખથી ને પંડિત બેચરદાસ તથા પ્રબોધ પંડિતના જોડણીવિષયક વિચારોથી હું જ્ઞાત ન હતો. ગુજરાતી ભાષાની આઠ સ્વરોની વ્યવસ્થા (જેમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ નથી) પ્રબોધ પંડિતે દર્શાવેલી તેનાથી સારી રીતે પરિચિત હતો ને એને શાળાકક્ષાએ દાખલ કરવાનું કામ મેં કર્યું હતું, પણ એ તો ભાષાની ધ્વનિઘટક-વ્યવસ્થા. લેખનવ્યવસ્થાને એનાથી જુદી માની હતી ને રાખી હતી. પંડિતયુગમાં થયેલી જોડણી-વિષયક ચર્ચાઓનો પણ મારો અભ્યાસ નહોતો. ગુજરાતી જોડણીમાં એક ઈ-ઉ રાખવા જોઈએ એવા નિશ્ચય પર હું આવ્યો તેની પાછળ મારું દૃષ્ટિબિંદુ ભાષાવિજ્ઞાનીય અને શૈક્ષણિક હતું. શિક્ષણનો પ્રસાર આપણે રાજ્યના ખૂણેખૂણા સુધી ને છેવાડાના વર્ગો સુધી કરવા ઇચ્છતા હોઈએ ત્યારે ઉચ્ચારણમાંથી જેનો ભેદ લુપ્ત થયો છે એ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો કૃત્રિમ અવરોધ દૂર કરવાથી કેટલીબધી સુગમતા થાય એ હું વિચારતો હતો અને ભવિષ્યની પેઢીઓના કેવા આશીર્વાદ ઊતરે એની કલ્પનાથી રોમાંચ અનુભવતો હતો.

પછી મેં જોયું કે બીજા કેટલાક મિત્રો પણ આ રીતે વિચારતા હતા. મને થયું કે આ માટે એક આંદોલન જગાવવું જોઈએ. પણ માત્ર અમારા

જેવાઓથી આવું વિચારવાથી શું વળે ? મેં કે. કા. શાસ્ત્રી ને હરિવલ્લભ ભાયાણી સાથે વાત કરી. એમણે પણ આ ફેરફાર માટે સંમતિ દર્શાવી. મારા માટે આ ઘણી પ્રોત્સાહક ઘટના હતી. પણ હું આંદોલન જગાવી શક્યો નહીં. એ માટે જે સમય-શ્રમ-શક્તિનો ભોગ આપવો પડે એ હું ન આપી શકું એમ લાગ્યું. ૧૯૮૫માં કે. કા. શાસ્ત્રીના પ્રમુખપદે મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂણે સંમેલનમાં વિવેચન-સંશોધન વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી આપેલા વ્યાખ્યાનમાં જોડણીમાંથી હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ દૂર કરવાની હિમાયત કરીને મેં સંતોષ માન્યો. (આ બાબતમાં કે. કા. શાસ્ત્રી અને હરિવલ્લભ ભાયાણીની સંમતિ હોવાનો વ્યાખ્યાનમાં નિર્દેશ હતો.)

વાત હરિવલ્લભ ભાયાણીના વિચારપરિવર્તનની

કે. કા. શાસ્ત્રીના વડપણ હેઠળ પરિષદની જોડણી સુધાર સમિતિએ ૧૯૮૭માં એક ઈ-ઉ રાખવાનું સૂચન કર્યું હતું અને એમને, હું માનું છું કે, આજે પણ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ દૂર કરવા સામે કોઈ આપત્તિ નથી. પણ હરિવલ્લભ ભાયાણીની વાત જુદી જણાય છે. પૂણેમાં હું વ્યાખ્યાન વાંચું તે પહેલાં એમનો સંદેશો મને મળેલો કે એ આ ભેદ દૂર કરવા સાથે સંમત નથી. (હું અમદાવાદથી વહેલો નીકળી ગયેલો, તે પછી અગાઉથી છપાયેલું મારું વ્યાખ્યાન એમને મળતાં, એમને પૂણે સંદેશો મોકલવાની સ્થિતિ ઊભી થઈ.) પણ મને પાકું સ્મરણ છે કે, ઓછામાં ઓછું, તદ્ભવ શબ્દોમાંથી આ ભેદ દૂર કરવા માટે, મારી સાથેની વાતચીતમાં એમણે સંમતિ દર્શાવેલી. ૧૯૪૨માં ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિકમાં છપાયેલા લેખમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાય સાથે એ સંમતિ સંપૂર્ણપણે સંગત હતી. એ નોંધવું જોઈએ કે ઉક્ત લેખમાં તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોનો પણ ભેદ કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે કે નિરપવાદપણે એક ઈ-ઉ કરી નાખવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આ લેખ સંક્ષેપ-સંમાર્જન સાથે 'વાગ્વ્યાપાર' (૧૯૫૪)માં ગ્રન્થસ્થ થયો છે. (અહીં પરિશિષ્ટ રૂપે એ આપ્યો છે.) આમ, ૧૯૫૪ સુધી તો ડૉ. ભાયાણી પોતાનો આ અભિપ્રાય જાહેરમાં મૂકતા રહ્યા છે. નવમા દાયકામાં મારી સાથે એમને વાત થઈ તેમ બીજા સાથે પણ થયેલી છે અને એ એમ કહેતા રહ્યા છે કે આપણે સાક્ષરતાને તો પહોંચી વળતા નથી

ત્યાં આ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભાર ક્યાં વેંઢારવો ? અર્થાત્ એ ભાર ફેંકી દઈએ તો સાક્ષરતાને વેગ મળી શકે. નવાઈની વાત એ છે કે આ વાતચીતોમાં ડૉ. ભાયાણીએ ક્યારેય પોતે ભૂતકાળમાં આ વિશે લેખ લખ્યો છે એ કહ્યું નથી. શું જાહેર રૂપે – મુદ્રિત રૂપે પોતાનો એ મત મૂકવાનો સંકોચ ધરાવતા એ થઈ ગયા હશે ?

એ નક્કી છે કે નવમા દાયકામાં જ કોઈક સમયે ડૉ. ભાયાણીએ પોતાનો જૂનો મત બદલ્યો છે. મને પૂણે ખાતે મોકલાયેલો સંદેશો એનો સંકેત કરે છે. જોડણી સુધાર સમિતિની ૧૯૮૭ની બેઠકમાં પણ એ ગેરહાજર રહ્યા છે. સુધારાવાદી આંદોલનની વિરુદ્ધમાં ડૉ. ભાયાણીએ જાહેરમાં કશું લખ્યું નથી, પરંતુ એ આંદોલન પ્રત્યેની એમની નારાજગી અ-છાની નથી. પોતે છેક ૧૯૪૨માં સધ્ધર રીતે સ્થાપિત કરેલા અભિપ્રાયનો અને ત્યારથી સેવેલી અભિલાષાનો અસ્વીકાર કરવા સુધી એ આજે જાય છે. ઉત્તમભાઈ તથા મારા પરના પત્રોમાં એમણે જે કેટલીક વાતો કરી છે તેમાં એક વાત તો એ છે કે "એ લેખ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, ગુજરાતી ધ્વનિઓના ઇતિહાસ અને વર્તમાન સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલો હતો. ગુજરાતી કેમ લખવું તેની સાથે તેને કાંઈ લેવાદેવા નથી." ડૉ. ભાયાણીની વિદ્વત્તા માટે મને અપાર આદર છે ને મારા પર તો એમનું ઘણું અંગત ઋણ પણ છે, પરંતુ મારે દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે એ લેખને ગુજરાતી લેખન સાથે લેવાદેવા નથી એમ કહેવું એ તો બૌદ્ધિક અપ્રામાણિકતા છે. લેખનું શીર્ષક જ 'અર્વાચીન ગુજરાતીના ઇકાર-ઉકારનાં ઉચ્ચારણ અને જોડણી' (ઘાટાં બીબાં અહીં કર્યાં છે) છે અને લેખમાં આરંભે જ સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે –

"જેની પાસે ધ્વનિપારખુ દૃષ્ટિ છે અને આપણા સ્વરોના ઇતિહાસનું આછુંપાતળું પણ જ્ઞાન છે તે તો તરત જોઈ શકે તેમ છે કે[1] અર્વાચીન ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં ઈ-ઉ વગેરે સ્વરોની હ્રસ્વતા-દીર્ઘતા વચ્ચેનું ભેદભાન જ નષ્ટ થયેલું

---

૧. 'વાગ્વ્યાપાર' (૧૯૫૪)માંથી આપેલા આ ઉદ્ધરણનું અહીં સુધીનું વાક્ય ૧૯૪૨ના ત્રૈમાસિક-લેખમાં નથી. ત્રૈમાસિક-લેખથી બીજો થોડોક શાબ્દિક ફેરફાર પણ આ ઉદ્ધરણમાં છે.

છે. અર્થબોધ માટે વ્યાપક રૂપે સ્વરોની માત્રા કશો ભાગ ભજવતી નથી. એટલે તેમને હ્રસ્વતા-દીર્ઘતાસૂચક જુદાંજુદાં બે લિપિચિહ્નોથી બતાવવાની જરૂર નથી. એટલે વ્યવહારને – અને કેટલેક અંશે શાસ્ત્રને પણ લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો ક્યાં હ્રસ્વ અને ક્યાં દીર્ઘ તેનો નિર્ણય શશવિષાણ [= સસલાનાં શીંગડાં]ની લંબાઈ, પહોળાઈ, આકાર વગેરેનો નિર્ણય કરવાની તોલે આવે છે."

ગુજરાતી સ્વરોના ઇતિહાસની ચર્ચા કર્યા પછી લેખને અંતે ડૉ. ભાયાણી કહે છે –

"આ ચર્ચા પરથી ફલિત થતો નિર્ણય [હ્રસ્વતા-દીર્ઘતાસૂચક જુદાં લિપિચિહ્નો દૂર કરવાનો નિર્ણય] સર્વમાન્ય થાય તો ગુજરાતી લખનારી જનતા પરથી એક જબ્બર નિષ્કારણ બોજો દૂર થાય; અને સત્યસ્વીકારના સુવર્ણ સાથે સરળતાની સુગંધ ભળે."

આ પછી ૧૯૪૨ના ત્રૈમાસિક-લેખમાં આ પ્રમાણે અપેક્ષા વ્યક્ત કરવામાં આવેલી –

"આથી વિદ્વાનોને આ ચર્ચા વિશે પોતાનો મત તાત્કાલિક દર્શાવવો ઘટે છે – તાત્કાલિક એટલા માટે કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની પ્રતિષ્ઠા, ગાંધીજીની સંમતિ ને સરકારી કેળવણી ખાતાના સહકારથી મળેલા પીઠબળને લીધે વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશની જોડણી વધારે ને વધારે માન્ય થતી જાય છે, અને જો તે દૃઢમૂળ થશે તો અંગ્રેજી કે ફ્રેંચ જોડણીની બદીઓ દૂર કરવા માટે ત્યાંના વિદ્વાનોને બાંયો ચડાવીને ઝઘડવું પડે છે ને છતાં પરિણામ શૂન્યવત્ છે તેવી સ્થિતિ અહીં આવી લાગશે. આથી આ બાબત બનતી ઉતાવળે ચોખવટ થાય તે ઇષ્ટ છે. આશા છે કે કેટલીક ભાષાવિષયક ચર્ચાઓમાં થાય છે તેમ સામા પક્ષનાં વક્તવ્યમાં નબળા લાગતા મુદ્દાઓનો જ સ્પર્શ કરે, પણ તે સાથે મજબૂત અને પ્રતીતિજનક મુદ્દાઓનો સ્વીકાર કરવાની પ્રામાણિકતા ન દાખવે તેવી નહીં, પણ તટસ્થ અને શાસ્ત્રીય છણાવટ આ પ્રશ્ન પામશે."

પરંતુ ડૉ. ભાયાણીની અપેક્ષા સંતોષાય એવું કશું થયું જણાતું નથી ને વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશની જોડણી વધારે વ્યાપક થતી ગઈ તેથી ૧૯૫૪માં 'વાગ્વ્યાપાર'ના લેખમાં તેમને ઉપરના ઉદ્‌ગારોને સ્થાને આમ લખવાનું થયું –

"પણ આ વિશેની વિદ્વાનોની સ્પષ્ટ વિચારણા અને માર્ગદર્શનને અભાવે, અને ગમે તેમ કરી એકવાક્યતા સાધવાના આગ્રહથી વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશની જોડણી હવે તો સર્વમાન્ય જેવી બની ગઈ છે તે પૂરેપૂરી દૃઢમૂળ થતાં, જેમ અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ જોડણીની ભયંકર અરાજકતા દૂર કરવાના પ્રયત્નોનું પરિણામ શૂન્યવત્ આવ્યું છે તેમ આપણે ત્યાં પણ તેનું પુનરાવર્તન જ થશે એમ લાગે છે."

કોઈ પણ જોઈ શકશે કે લેખ ગુજરાતી લેખન/જોડણીને અનુલક્ષીને જ લખાયો છે અને ૧૯૫૪માં પરિસ્થિતિ વિકટ બની હોવાનો સૂર ઉમેરાયો છે. છતાં હ્રસ્વતા-દીર્ઘતાસૂચક અલગ લિપિચિહ્નો દૂર કરવાની અસંદિગ્ધ હિમાયત તો રહે જ છે. પોતાનો લેખ લેખન/જોડણીને અનુલક્ષતો નથી એમ ડૉ. ભાયાણી ન કહી શકે, પણ પોતાનો મત બદલાયો છે એમ તો જરૂર કહી શકે ને એવું પણ અમારા પરના પત્રોમાં એમણે કહ્યું છે. સાચું તો એ જ. જોડણીવ્યવસ્થાના સુધારમાં હવે પોતે માનતા નથી તે માટે એમણે કેટલાંક કારણો પણ આપ્યાં છે : (૧) એ તદ્દન અવ્યવહારુ છે અને એમાં ફાયદા કરતાં નુકસાન અનેકગણું મોટું છે. (૨) જગતની કોઈ ભાષા બોલવા પ્રમાણે લખાતી નથી. (૩) આ શિક્ષણનો પ્રશ્ન છે. પ્રાથમિક કક્ષાએથી જ ચુસ્તપણે શિખવવામાં આવે કે ગુજરાતી બોલાય આમ, પણ લખાય આમ એટલે પછી કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી. (૪) અમુક સંદર્ભે હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉચ્ચારણ ગુજરાતીમાં છે જ – જેમકે ભારવાચક 'જ' પૂર્વેનો પ્રત્યેક સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે અને છંદમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ કરાતો હોય છે.

એ સ્પષ્ટ છે કે આ કારણો પાછળ કોઈ તાત્ત્વિક – ભાષાવૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા નથી, કેવળ વ્યવહારદૃષ્ટિ છે. શાસ્ત્રીયતાનું સુવર્ણ તો ગયું જ, ને સરળતાની સુગંધને બદલે રૂઢિવશતાનું માર્દવ આવી ગયું.

સુધાર સામેના વાંધાઓ : ઉચ્ચારણ અને લેખનનો સંબંધ

સુધારાની હિલચાલ સામે આવાં બીજાં પણ કારણો બીજાઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે અને થોડાં વધુ આપણે પણ કલ્પી શકીએ એમ છીએ. એની યથાર્થતા તપાસવી ઘટે.

જગતની કોઈ ભાષા બોલાય છે તેમ લખાતી નથી એ વાસ્તવિક હકીકત છે, પણ એથી ભાષા મૂળભૂતપણે વાણીરૂપ છે ને લેખન એ વાણીરૂપને વ્યક્ત કરવા માટેની એક દૃશ્ય સંકેતની વ્યવસ્થા છે એ ભાષાવૈજ્ઞાનિક તથ્ય નષ્ટ થતું નથી. ને ભાષાની લેખનવ્યવસ્થા એની ઉચ્ચારણવ્યવસ્થા / ધ્વનિવ્યવસ્થાની જેટલી વધુ નજીક રહે, એની સાથે જેટલી વધારે મેળમાં રહે એટલું વધારે ઇષ્ટ એ હકીકતમાં ફેર પડતો નથી. અંગ્રેજી ભાષાની લેખનવ્યવસ્થા કરતાં આપણી લેખનવ્યવસ્થાને આપણે ચડિયાતી ગણી ગૌરવ અનુભવીએ છીએ તે એ કારણે જ કે આપણી લેખનવ્યવસ્થા આપણી ભાષાની ધ્વનિવ્યવસ્થા સાથે વધારે મેળમાં છે – એક ધ્વનિ માટે એક લિપિચિહ્ન એ નિયમ આપણી લેખનવ્યવસ્થામાં પૂરેપૂરો નહીં તોપણ અંગ્રેજી લેખનવ્યવસ્થા કરતાં વધારે જળવાયો છે. ભાષા-ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ભાષામાં ઉચ્ચારણપરિવર્તન થાય તે પછી તરત નહીં પણ કાળક્રમે, જો ભાષકસમાજને સ્વતંત્ર રીતે વર્તવા દેવામાં આવે તો, એનું પ્રતિબિંબ લેખનવ્યવસ્થામાં પડતું હોય છે. 'ઋ' સ્વરનું ઉચ્ચારણ બદલાય એટલે 'રુ' લખાતું થાય. ડૉ. ભાયાણીના લેખમાં પણ ભાષાવિકાસની પ્રક્રિયામાં ઉચ્ચારણપરિવર્તનનું પ્રતિબિંબ લેખનમાં કેવી રીતે પડ્યું છે એની વાત છે. વસ્તુતઃ ભૂતકાળની ભાષાઓની ઉચ્ચારણવ્યવસ્થા તરફ આપણે એની લેખનવ્યવસ્થાના અભ્યાસ દ્વારા જ જઈ શકીએ છીએ. લેખનવ્યવસ્થા સાથે ટકાઉપણાનો, સ્થિરતાનો ખ્યાલ સંકળાયેલો છે તેથી તેમાં સહેલાઈથી પરિવર્તન થઈ શકતું નથી, અને ઉચ્ચારણ અને લેખન વચ્ચે કમેળ રહ્યા જ કરે છે. ઉપરાંત, શિક્ષિત સંસ્કૃત સમાજમાં તો લેખનની એક બાહ્ય શિસ્ત ઊભી કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. પણ મહત્ત્વની ઉચ્ચારસ્થિતિઓને અનુલક્ષીને ભાષકસમાજ પોતાની લેખનવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવા ઇચ્છે, ઉચ્ચારણ અને લેખનનો કમેળ થોડો ઓછો કરવા ઇચ્છે (એ કમેળ સંપૂર્ણપણે નિવારવાનું તો શક્ય જ નથી) તો એમાં કોઈ આપત્તિ નથી, બલ્કે એમાં સ્વાભાવિકતા છે. લિપિ એક સગવડ છે અને એ સગવડની કાર્યક્ષમતા વધે એ દિશામાં જ ભાષકસમાજે વિચારવું જોઈએ.

સંદર્ભનિયત ધ્વનિભેદો

જગતની કોઈ ભાષા બોલાતી હોય તેમ લખાતી નથી એમ કહેનાર ગુજરાતીમાં અમુક સંદર્ભમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉચ્ચારણો છે માટે લિપિમાં એને સૂચવનાર ચિહ્નો રહેવાં જોઈએ એમ કહે એ રમૂજપ્રેરક લાગે છે અને ડૉ. ભાયાણી જેવા ભાષાવિજ્ઞાની કહે એ તો ઘણું વિચિત્ર લાગે છે. આ સ્વીકારીએ તો અમારે એમનું ભણાવેલું ભૂલી જવું પડે. સંદર્ભનિયત ધ્વનિભેદો લેખનમાં વ્યક્ત કરવાનું ભાષા માટે આવશ્યક નથી, અર્થભેદક ધ્વનિભેદો જ લેખનમાં વ્યક્ત કરવા આવશ્યક છે. સ્વરની હ્રસ્વતા-દીર્ઘતા અર્થભેદક નથી; તેથી એને માટે બે અલગ લિપિચિહ્નોની જરૂર નથી એવું પ્રતિપાદન ડૉ. ભાયાણીએ એમના લેખમાં કર્યું છે તે જ સર્વથા સમુચિત છે.

અને અમુક સંદર્ભ હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઉચ્ચારણ થાય છે તે 'પ્રત્યેક' સ્વરનું, માત્ર ઈ-ઉનું નહીં ('તારે લીધે જ'માં 'એ' દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે), પણ આપણે ઈ-ઉ સિવાય અન્ય સ્વરોમાં હ્રસ્વતા-દીર્ઘતાસૂચક અલગ લિપિચિહ્નો યોજતા નથી. વળી સંદર્ભમાં જ્યાં ઈ-ઉ દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે ત્યાં બધે એનું લિપિચિહ્ન યોજવાનું પણ આપણે સ્વીકાર્યું નથી. 'એ કવિ જ નથી'માં 'વિ' અને 'તે રખડુ જ છે'માં 'ડુ' દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે, છતાં આપણે દીર્ઘતાસૂચક લિપિચિહ્ન યોજવાનું સ્વીકાર્યું નથી. તો પછી, આને આધારે બે ઈ-ઉ રાખવાની દલીલ કેવી રીતે થઈ શકે ?

છંદ અને લિપિ

આ જ વાત છંદવિષયક દલીલને લાગુ પડે છે. આપણા પદ્યબંધો માત્રા એટલેકે કાલમાન આધારિત છે, એટલે એમાં હ્રસ્વતા-દીર્ઘતાનો ભેદ કરવાનો થાય છે. પણ આપણા કવિઓએ દીર્ઘ લખાતા ઈ-ઉને હ્રસ્વ ઉચ્ચારણને સ્થાને અને હ્રસ્વ લખાતા ઈ-ઉને દીર્ઘ ઉચ્ચારણને સ્થાને યોજ્યા જ છે. આના ઢગલાબંધ દાખલા ઉત્તમ કવિઓમાંથી યોગેન્દ્ર વ્યાસે ભેગા કર્યા છે. સુન્દરમ્‌ની 'ઘણુંક ઘણું ભાંગવું' એ પંક્તિમાં પહેલો 'ણું' દીર્ઘને સ્થાને ને બીજો હ્રસ્વને સ્થાને, બાજુબાજુમાં બેઠા છે ! વળી કેટલાક પદ્યબંધોમાં 'એ' 'ઓ' વગેરેને

પણ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણને સ્થાને યોજી શકાય છે ને યોજવામાં આવે છે – જેમકે ગઝલમાં, ગેય બંધોમાં. મધ્યકાળના માત્રામેળ પદ્યબંધોમાં તો એ સ્થિતિ વ્યાપકપણે જોવા મળે છે. ગેય બંધોમાં તો પ્લુતોચ્ચારણ (બેથી વધુ માત્રા સુધી સ્વરને લંબાવવો)નો આશ્રય લેવાનો પણ થાય છે.

આમ, છંદ એ ઉચ્ચારણનો ને કાનનો વિષય છે, લેખનનો ને આંખનો વિષય નહીં. છંદની જરૂરિયાતો લેખનવ્યવસ્થા સંતોષી શકે નહીં, એ એનું કામ પણ નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં છંદો સ્વરભાર આધારિત છે અને સ્વરભાર લેખનમાં વ્યક્ત થતો નથી. જેઓ છંદનું પઠન કરતા નથી કે કરી શકતા નથી તેમને લેખનવ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન નડે. આવા લોકોને અત્યારે પણ અગવડ પડે જ છે કેમ કે આજેયે છાંદસ ઉચ્ચારણ ઘણી વાર લેખનવ્યવસ્થાથી જુદું હોય છે. લેખનવ્યવસ્થા રોજિંદા ભાષાવ્યવહારને રજૂ કરવા માટે જ છે એ લક્ષમાં રહે તો ઘણી નિરર્થક દલીલોથી બચી શકાય.

બીજી ભાષાઓમાં સુધારા થાય છે ?

એક દલીલ એવી ઘણી વાર થાય છે કે અંગ્રેજી ભાષાની જોડણી આટલી-બધી અતંત્ર હોવા છતાં એ લોકો એને બદલવાનું વિચારતા નથી, તો એવું વિચારવાની આપણે શી જરૂર પડી ? આનો પહેલો જવાબ તો એ જ હોઈ શકે કે આપણે કોઈનો દાખલો લેવો જોઈએ એવું કંઈ નથી, આપણે પોતે પણ દાખલો બેસાડી શકીએ. આપણને યોગ્ય લાગતું હોય તે, કોઈએ ન કર્યું હોય તોયે, આપણે જરૂર કરી શકીએ ને કરવું જોઈએ.

બીજી વાત એ કે અંગ્રેજી ભાષાની વર્તમાન લિપિવ્યવસ્થા માન્ય થયાને ત્રણ-ચાર સૈકા થઈ ગયા છે, અંગ્રેજ પ્રજાની સો ટકા સાક્ષરતાને કારણે એને સર્વવ્યાપકતા મળી ચૂકી છે ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષાના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપ સાથે એને પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપ મળી ચૂક્યો છે અને અતિ વિશાળ ગ્રંથિરાશિ એ લિપિમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે. આ બધી બાબતોમાં ગુજરાતી ભાષા ઘણી પાછળ છે. એટલે લિપિ / જોડણીસુધારને અવરોધક પરિબળો અંગ્રેજી ભાષા પરત્વે જે છે તે આપણે ત્યાં નથી. સુધારાના પ્રયાસો અંગ્રેજી ભાષા પરત્વે નથી થયા એવું નથી પણ આ પરિબળોને કારણે એ નિષ્ફળ ગયા તેવું આપણે થવા

દેવાની કોઈ જ જરૂર નથી.

ત્રીજી વાત એ છે કે અંગ્રેજી ભાષાની જોડણીમાં અમેરિકનોએ ભલે નાનકડો પણ ફેરફાર કર્યો છે. ને લિપિ-જોડણીમાં ફેરફાર કરનાર બીજી ભાષાઓના દાખલા તો મળે જ છે. સ્પૅનિશ અને પૂર્વ યુરોપની ઘણી ભાષાઓએ જોડણી બદલી છે. ફાધર વાલેસ માહિતી આપે છે કે સ્પૅનિશ ભાષા માટે સર્વમાન્ય અધિકારથી સમયેસમયે નિયમો કાઢતી એક ભાષાઅકાદમી છે. વીસેક વર્ષ પહેલાં એણે જોડણીના નવા નિયમો કાઢ્યા છે. એનો હેતુ સરળતા લાવવાનો હતો અને એમાં શક્ય હોય ત્યાં સુધી સ્પૅનિશ ભાષા જેમ બોલાય તેમ લખાય તેવું કરવાનો પ્રયત્ન હતો. તુર્કી, મલેશિઅન, ઇન્ડોનેશિઅન ભાષાઓએ તો લિપિ બદલી છે.

આપણે ત્યાંની વાત કરીએ તો વર્ષો પૂર્વે ટર્નરે પોતાની નેપાળી ડિક્શનરીમાં નેપાળીના હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉને સ્થાને એક જ (હ્રસ્વ) ઇ-ઉ યોજી દિશા ખોલી આપી છે. હમણાંની વાત કરીએ તો મરાઠી ભાષાએ પંદર વર્ષ પહેલાં જ એક નાનકડો પણ મહત્ત્વનો જોડણીસુધાર સ્વીકારી લીધો છે – સંસ્કૃત શબ્દોમાં પણ અંત્ય 'ઈ' દીર્ઘ કરવાનો. તેથી 'કવિ' એમાં બને છે 'કવી'. આજે આ ફેરફાર સર્વવ્યાપક થઈ ચૂકેલ છે. મળયાળમ લિપિને સરળ બનાવવા માટે એમાં ઘણા સુધારા કરવામાં આવ્યા છે.

આ બધું બતાવે છે કે માન્ય જોડણીવ્યવસ્થામાં ફેરફાર ન થઈ શકે એ માન્યતા તૂટી રહી છે, માન્ય જોડણીવ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાથી ઉલ્કાપાત સર્જાઈ જશે એ ભય નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. બલ્કે, ઘણાં અદ્યતન પરિબળો જોડણીવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન માટે પ્રેરી રહ્યાં છે.

શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો ખ્યાલ

કેટલાક લોકો ભાષામાં તેમ જોડણીમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનાં ધોરણો આરોપે છે. વર્તમાન ભાષાસ્વરૂપને, એની જોડણી સમેત, એ શુદ્ધ માને છે અને જોડણીમાં ફેરફાર કરવાથી ગુજરાતી ભાષા અશુદ્ધ બની જશે એવો એમને ભય છે અને તેથી એવા ફેરફારનો એ તીવ્ર પ્રતીકાર કરે છે. શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના આ ખ્યાલને ભાષાવિજ્ઞાનનો જરાયે ટેકો નથી. માન્ય ભાષા અને બોલી વચ્ચેયે એ શુદ્ધિ-

અશુદ્ધિને ધોરણે ભેદ કરતું નથી; એની વચ્ચે ઉચ્ચાવચતા પણ સ્વીકારતું નથી. બન્ને પૂર્ણ ભાષારૂપો છે ને એમના કાર્યક્ષેત્રમાં – માન્ય ભાષા વ્યાપક વ્યવહારમાં તો બોલી પ્રાદેશિક કે સામાજિક વર્ગ / સમૂહના વ્યવહારમાં – પૂરેપૂરું કામ આપે છે. કોઈ પણ ભાષાસ્વરૂપ આવશ્યકતા અનુસાર (ને બીજાં કારણોથી પણ) વિકસતું, પરિવર્તન પામતું રહે છે ને એથી કંઈ અશુદ્ધિ પેદા થતી નથી, તેમ આવશ્યકતા અનુસાર જોડણીમાં ફેરફાર થાય તો એયે કંઈ અશુદ્ધિ નથી. જોડણી તો ભાષાનું પ્રમાણમાં ગૌણ અંગ છે. ભાષાનો અને લિપિ / જોડણીનો ઇતિહાસ જ શુદ્ધિના સર્વ ખ્યાલોને પરાસ્ત કરે છે.

સરલતા અને શૈક્ષણિક શ્રમ

ભાષાશુદ્ધિ અભિયાનનો સરલતાલક્ષી અભિગમ કેટલાકને ખૂંચે છે. શૈક્ષણિક શ્રમ બચાવવા, ન ભણતા વિદ્યાર્થીઓ અને ન ભણાવતા શિક્ષકોને વહારે ધાવા, આ આંદોલન ઊભું થયું છે એમ એમને લાગે છે. આ લોકોને મન શિક્ષણીય વસ્તુ નહીં પણ શૈક્ષણિક શ્રમ જ એક મૂલ્ય હોય એવું જાણે ભાસે છે. નહીં તો શૈક્ષણિક શ્રમ ઘટે છે માટે અસ્વીકાર્ય એવું થોડું કહી શકાય ? મજાની વાત એ છે કે સરવાળા-બાદબાકી-ગુણાકાર-ભાગાકારનો શ્રમ બચાવવા જેમને કેલ્ક્યુલેટર વાપરવાનો વાંધો નથી, આવનજાવનનો ને મુસાફરીનો શ્રમ બચાવવા આધુનિક વાહનો વાપરવાનો વાંધો નથી, અરે ! બેઠા હોય ત્યાંથી ઊભા ન થવું પડે માટે રિમોટ કન્ટ્રોલનો ઉપયોગ કરવામાં બાધ નથી તેઓ વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકોનો શ્રમ બચતાં દુઃખીદુઃખી થઈ જાય છે.

આના અનુસંધાનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે બરાબર ભણાવવામાં આવે તો વર્તમાન જોડણીવ્યવસ્થામાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. એ જરૂર શિખવાડી શકાય ને એ જોડણી બરાબર શીખેલા માણસો આપણી સામે છે જ. વાત ખોટી નથી. માણસની શીખવાની શક્તિનો ઓછો અંદાજ મૂકવાની જરૂર નથી. આજે પણ શાળાકક્ષાએ ઘણી બારીક અને અટપટી વસ્તુઓ ભણાવવામાં આવે છે. પણ શિક્ષણીય વસ્તુ શી છે, એ કેટલી હેતુપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ છે ને એ શીખવવા પાછળ ખર્ચાતા સમય-શ્રમ સાર્થક છે કે નહીં એ તો જોવું જોઈએ ને ? બન્યું છે એવું કે શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓની જોડણી જોતા રહ્યા અને એમની ખરી

ભાષાસજ્જતાની ઝાઝી કાળજી લઈ શક્યા નહીં. બુદ્ધિયુક્ત તો એ છે કે શીખવા-શીખવવાનો શ્રમ જ્યાં બચી શકતો હોય ત્યાં બચાવી, એને કોઈ નવી વસ્તુ શીખવા-શીખવવામાં યોજવો જોઈએ. વિજ્ઞાનનો આજનો વિકાસ આનો જ બોધપાઠ આપે છે. ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન શિક્ષક-વિદ્યાર્થીને (અને ભાષક-સમાજને પણ) શક્ય તેટલા 'નિરર્થક' શ્રમમાંથી બચાવવા તાકે છે. સરલતા ખાતર સરલતાની નહીં પણ અર્થપૂર્ણ સરલતાની એની જિકર છે.

નવી વ્યવસ્થા અને જૂની પેઢીનો ભય

ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન અરાજકતા ને અંધાધૂંધી લાવશે એવો ભય જોરશોરથી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. આવું તો ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થાઓનો ત્યાગ કરી ફાવે તેમ લખવાની હિમાયત કરતું હોય. પણ એવું કંઈ નથી. જૂની વ્યવસ્થાઓ પૂરેપૂરી કામિયાબ નથી એવું લાગતાં એ વધુ કામિયાબ વ્યવસ્થાઓ નિપજાવવાની મંથામણ કરે છે. એની પદ્ધતિ પણ, આગળ કહ્યું તેમ, ચર્ચાવિચારણા, સંવાદ-વિવાદ દ્વારા સર્વસંમતિ કે બહુજનસંમતિ સિદ્ધ કરવાની છે. જૂની વ્યવસ્થાને સ્થાને નવી વ્યવસ્થા આવે ત્યારે જૂની વ્યવસ્થા સાથે ટેવાયેલા લોકોને બધું ભાંગી પડતું હોય એવી લાગણી થાય છે એના જેવું અત્યારે થઈ રહ્યું છે.

નવી વ્યવસ્થા આવતાં જૂની વ્યવસ્થાથી ટેવાયેલા લોકોને અગવડ પડે જ. એ અગવડ ભૌતિક જ નહીં, માનસિક પણ હોઈ શકે છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે નવી જોડણીવ્યવસ્થા અમારી આંખ સ્વીકારી શકતી નથી. આ એમની માનસિક પ્રતિક્રિયા છે. જૂના માણસોને નવી વ્યવસ્થા આત્મસાત્ કરતાં વાર લાગે – એમાં ભૂલો થયા કરે. નવી વ્યવસ્થા અમલમાં આવતાં મારી પણ ભૂલો થવાની છે એ હું જાણું છું. પણ નવી વ્યવસ્થા ભૂતકાળ તરફ તકાયેલી નથી હોતી, ભવિષ્ય તરફ તકાયેલી હોય છે. નવી જોડણીવ્યવસ્થાથી જૂની પેઢીના માણસોને કેટલી અગવડ પડશે એનો વિચાર ન કરાય, ભાવિ પેઢીઓને કેટલો લાભ થશે એનો વિચાર કરાય. નવી જોડણીવ્યવસ્થાની કાર્યક્ષમતા નવા ભણવા આવતા બાળકના હાથમાં એને મૂકવાથી જ પરખાય. આજે યંત્રવિજ્ઞાન કૂદકે ને ભૂસકે આગળ વધી રહ્યું છે, આજની તાલીમ કાલે નકામી થાય છે ને નવી

તાલીમ લેવી પડે છે (સવિશેષ કાર્યક્ષમતા અર્થે એ બધું હોય છે) ત્યારે વધુ કાર્યક્ષમ નવી જોડણીવ્યવસ્થા તરફનો પ્રતીકાર ન સમજાય એવો છે.

વ્યવહારુતાનો પ્રશ્ન

મારી દૃષ્ટિએ જોડણીવ્યવસ્થાના પરિવર્તન સામેના આ બધા વાંધાઓ નાપાયાદાર છે. વિચારવા જેવો વાંધો હોય તો તે એની વ્યવહારુતાનો છે. શું ખરેખર નવી જોડણીવ્યવસ્થા અવ્યવહારુ છે ? એનાથી ફાયદા કરતાં નુકસાન ઘણું વધારે છે ? કયા પ્રકારનું ?

દા.ત. એક ઈ-ઉ થઈ જવાથી કોઈ આપત્તિ ખરી ? હા, ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક અનેકાર્થી શબ્દો છે તેમાં થોડો વધારો થવાનો. પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ વધારો લેખનની કક્ષાએ જ થાય છે. ઉચ્ચાર તો 'દિન' અને 'દીન'નો એક જ છે એટલે આપણા વાણીવ્યવહારમાં તો એ અનેકાર્થી શબ્દ જ રહેવાનો. સંદર્ભ જ જે-તે અર્થને નિયત કરે. જે લોકો થોડા અનેકાર્થી શબ્દો વધવાથી ભડકે છે તેમને સંસ્કૃત ભાષાનો કોશ જોવા વિનંતી છે. એમાં સંખ્યાબંધ શબ્દો એવા મળશે જેના એકથી વધુ અર્થો હોય. ('રાજન્' શબ્દનો અર્થ 'ચંદ્ર', ને 'ઉચ્ચૈઃ'નો અર્થ 'અત્યંત' પણ હોય એ તમે કલ્પી શકો ખરા ? ઘણા સંસ્કૃતના અધ્યાપકોને પણ આ અર્થોની ખબર નહીં હોય.) એ જોતાં ગુજરાતી ભાષામાં અનેકાર્થી શબ્દોની કોઈ આપત્તિ જ નથી એમ કહેવાય.

એક ઈ-ઉ કરી નાખવાથી બે ઈ-ઉવાળી ભાષા – જેમકે સંસ્કૃત, હિંદી વગેરે – સાથે કામ પાડવામાં મુશ્કેલી પડવાની ? પણ સંસ્કૃત-હિંદી માટે આપણે પંદરેક લિપિચિહ્નો તો જુદાં શીખવાં પડે છે, પછી બે લિપિચિહ્ન વધારે શીખવામાં શી મુશ્કેલી ? બીજી ભાષામાં જતાં આપણે વચન, લિંગ, વિભક્તિ વગેરેની અલાયદી વ્યવસ્થા હોય તો તે પણ શીખવી પડે છે, ત્યાં બે લિપિચિહ્નો વધારે શીખવાં પડે તે બાબત તો સાવ નગણ્ય જ ગણાય.

નવી જોડણીવ્યવસ્થા સ્વીકારીએ તો જૂની જોડણીવ્યવસ્થાથી છપાયેલાં પુસ્તકો વગેરેનું શું થાય ? ફેંકી દેવાં પડે ? જરાયે નહીં. વિદ્યાપીઠકોશે જોડણી નિશ્ચિત કરી તે પૂર્વે છપાયેલાં પુસ્તકો શું આપણે વાંચી શકતા નથી ? આજેયે વિદ્યાપીઠ-જોડણીનું અનુપાલન ન થયું હોય એવાં પુસ્તકો વંચાતાં નથી ? માત્ર

જોડણીના સુધારાથી કશો અવરોધ ઊભો થતો નથી, લિપિમાં ફેરફાર કરવાથી થોડો અવરોધ થાય. પણ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વિશાળ પ્રજાસમૂહને તો સમકાલે પ્રકાશિત થતા સાહિત્ય સાથે જ સંબંધ હોય છે, જૂના સાહિત્ય સાથે નહીં. આપણે ત્યાં એક તો સાક્ષરતા ઓછી છે, એમાંયે પાછી વાચકતા ઓછી. ત્યાં જૂનું સાહિત્ય વાંચનારા કેટલા ? ગણતર વિદ્વાનો જ. એ જૂની લિપિ-જોડણી શીખી-જાણી લઈ શકે. મધ્યકાલીન હસ્તપ્રત વાંચવા આજેયે એની લિપિ શીખવી જ પડે છે. સુધારાની વ્યવહારુતા-અવ્યવહારુતા ગણતર વિદ્વાનોની સગવડ-અગવડ પરથી નહીં, પણ વિશાળ પ્રજાસમૂહની સગવડ-અગવડ પરથી જ નક્કી થઈ શકે.

જોડણીસુધારની અવ્યવહારુતા દર્શાવવા એક અદ્ભુત દલીલ પણ થઈ રહી છે. એક ઈ-ઉ કરી નાખીએ એટલે નામનાં પાટિયાંઓ – સરકારી ખાતાંઓ, રેલ્વેસ્ટેશનો, દુકાનો વગેરેવગેરેનાં – તેમજ છાપેલાં નામસરનામાંવાળી સામગ્રી – લેટરહેડ્ઝ વગેરે – આવું કેટલુંક જૂનું રદ કરી નવેસરથી નિર્મિત કરવાની સ્થિતિ આવે એનું કેટલુંબધું ખરચ થાય ? આપણા દેશને આ પોષાય ? લાખો લોકોની રોટી, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય વગેરેની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટે સરકાર પાસે નાણાં નથી, ત્યારે આ માટે પૈસા વેડફવા એ અનૈતિક નથી ? આ દલીલ કરનારે ખર્ચનો આંકડો ઘણો મોટો કલ્પ્યો છે એમાં શંકા નથી, પણ એણે એ વિચાર્યું નથી કે ખર્ચ અનેક સંસ્થાઓ ને વ્યક્તિઓ વચ્ચે વહેંચાઈ જવાનું છે અને વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે પાટિયાં, લેટરહેડ્ઝ વગેરે કંઈ રાતોરાત બદલી નાખવામાં આવશે એવું નથી – કેટલીક જૂની સામગ્રી તો વપરાઈ ગયા પછી નવી તૈયાર થશે; ને અત્યારે પણ આ પાટિયાં વગેરે શુદ્ધ જોડણીથી કેટલાં લખાયેલાં હશે એ તો તપાસનો વિષય છે. આ દલીલ, ઊભા કરવામાં આવેલા એક હાઉથી વિશેષ કંઈ નથી.

પણ પ્રજાના સંસ્કારસાતત્યનું શું ? ફેરફારોથી એ સાતત્ય તૂટી નહીં જાય ? તો કહેવું જોઈએ કે સંસ્કારસાતત્યનો આધાર ભાષા છે, લિપિ કે જોડણી નહીં. અને લિપિ કે જોડણી બદલવાથી ભાષા બદલાતી નથી. અને આગળ જઈને કહીએ તો ભાષાસાહિત્ય સંસ્કારના વાહક છે, સંસ્કારના ખરા આધારો

તો છે સામાજિક સંસ્થાઓ અને વ્યવસ્થાઓ – ધર્મસંસ્થા, ન્યાયસંસ્થા, કુટુંબસંસ્થા, શિક્ષણવ્યવસ્થા, આર્થિક વ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે. ગુજરાતી પ્રજાની ભાષા તો ગુજરાતી જ રહી છે, પણ એ સંસ્કારપરિવર્તનમાંથી પસાર થઈ રહી નથી ? શા કારણે ?

આગળ કહ્યું તેમ નવી જોડણીવ્યવસ્થાથી થોડો સમય મૂંઝવણો તો થવાની. પરિવર્તન આવે ત્યારે સંક્રાન્તિકાળ દરમિયાન ઓછીવત્તી તકલીફ ભોગવવાની આવતી હોય છે. પણ વિદ્યાપીઠ-જોડણી સર્વવ્યાપક રીતે જડબેસલાક થઈ ગઈ છે એવું કહેવાય એવું નથી એટલે આપણી તકલીફો પ્રમાણમાં ઓછી હોવાની. ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન અત્યારે તો ઈ-ઉમાંથી હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ લુપ્ત કરવાના એક જ મુદ્દા પર આવીને ઠર્યું છે. આ સુધારો તો ઘણી સરળતાથી અમલમાં મૂકી શકાય એવો છે: બીજા સુધારા આપણે ઇચ્છીએ તો તબક્કાવાર અમલમાં મૂકવાનું વિચારી શકાય, જેથી સંક્ષોભની સ્થિતિ ટાળી શકાય.

બધું વિચારતાં જોડણીવ્યવસ્થાની સુધારણા પહેલી દૃષ્ટિએ લાગે એટલી અવ્યવહારુ નથી. ને એની જે કંઈ થોડી અવ્યવહારુતા ભાસતી હોય તેને આપણે સુચિંતિત યોજના અને આપણા નિશ્ચયબળથી વ્યવહારુતામાં પલટાવી શકીએ.

અસાધારણ જાગૃતિનો લાભ ઉઠાવીએ

ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન જોડણીમાં એક ઈ-ઉ રાખવાના એકમાત્ર મુદ્દા પર આવીને ઠર્યું છે. વ્યવહારુતાની દૃષ્ટિએ આ યોગ્ય જ છે કેમકે એ મુદ્દો ખાસ કશી ગૂંચવણ વિનાનો છે, એ સુધારો સરળતાથી અને ઝડપથી અમલમાં મૂકી શકાય એવો છે ને એ સુધારો થવાથી જોડણીની ૭૫ ટકા ભૂલો નિરવકાશ થઈ જાય છે. પરંતુ આ મુદ્દા આગળ અટકી જવામાં આવે તો એથી મને થોડી નિરાશા થશે. આપણે એક મોટી તક ગુમાવી એવી લાગણી મને થશે. અત્યારે ભાષા-જોડણી-લિપિ બધાના પ્રશ્ને અસાધારણ જાગૃતિ આવી છે. પંડિતયુગમાં વિદ્વાનો જોડણીના પ્રશ્નની ચર્ચા કરતા હતા. અત્યારે માત્ર વિદ્વાનો કે ભાષાના અધ્યાપકો નહીં, શિક્ષકો, પત્રકારો, સમાજસેવકો ને અન્ય પ્રજાજનો એમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે. પહેલાં બહુધા સાહિત્યપરિષદના મંચ પરથી ચર્ચાઓ થતી હતી, હવે મેદાન

મોકળું બન્યું છે. કેટલાંક વર્તમાનપત્રો, સામયિકો આ ચર્ચામાં રસ લઈ રહ્યાં છે. (સાહિત્ય-સામયિકો આનાથી અલિપ્ત જેવાં છે !), શ્રેણીબદ્ધ પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ રહી છે અને ઉત્તમભાઈ ગજ્જર પ્રકાશિત થતું સઘળું સાહિત્ય રસ ધરાવતા લોકો સુધી પહોંચાડવાનો ભારે ઉદ્યમ જાતને ખર્ચે કરી રહ્યા છે, (મુંબઈમાં આ જવાબદારી ગુલાબે ભેડા ઉપાડી રહ્યા છે), ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન અને મુંબઈમાં ગુજરાતી જોડણી મંચ જેવાં મંડળો કાર્યરત બન્યાં છે ને વારંવાર વિચારસભાઓ યોજી નવાનવા ઉદ્‌ભવતા મુદ્દાઓ વિશે મંથન કરે છે, સાર તારવે છે. આવું વાતાવરણ વારંવાર ઊભું થતું નથી હોતું. આ વાતાવરણમાં ભાષા-જોડણી-લિપિ વિશેની બીજી પણ કેટલીક જે ખરેખરી મૂંઝવણો છે તેની પૂરી છણાવટ કરી લાંબા સમય સુધી કામ આવે એવા નિર્ણયો કરી લેવાની તક ઝડપી લેવી જોઈએ.

કાયમી કોશતંત્ર-ભાષાતંત્ર ઊભું કરીએ

જોડણીના નિયમો કરવામાત્રથી કામ સરતું નથી. નિયમો તો માર્ગદર્શક હોય છે. એનું માર્ગદર્શન લઈને ભાષાના શબ્દોની જોડણી નક્કી કરવાની હોય છે. ભાષામાં નવાનવા શબ્દો દાખલ થતા રહેતા હોય છે – બોલીઓમાંથી, દેશી-વિદેશી ભાષાઓમાંથી ને નવઘડતર રૂપે પણ. એની જોડણી નક્કી કરવાની આવે. ઉપરાંત સાર્થ શબ્દકોશમાં તો અર્થનિરૂપણનું મોટું ક્ષેત્ર હંમેશાં ખુલ્લું રહે છે. શબ્દોની અર્થછાયાઓ બદલાતી રહે છે, વૃદ્ધિ પામતી રહે છે અને નવા દાખલ થતા શબ્દોનો અર્થનિર્ણય કરવાનો હોય છે. આ માટે એક કાયમી કોશતંત્ર જ જોઈએ. કોઈ પણ સુસંસ્કૃત પ્રજાને આવા કાયમી કોશતંત્ર વિના ન ચાલે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કે ગુજરાતની અન્ય કોઈ યુનિવર્સિટી કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાએ આ જવાબદારી ઉપાડી લેવી જોઈએ અને ગુજરાત સરકારે એને ઉદારતાથી સર્વ સહાય પૂરી પાડવી જોઈએ. ગુજરાત સરકાર પણ આવું તંત્ર ઊભું કરી શકે. પણ આપણી આ સંસ્થાઓ સક્રિય બનશે કે કેમ એની શંકા રહે છે. તો, જેમ ગુજરાતી વિશ્વકોશનું કામ પ્રજાકીય ધોરણે ઊભું થયું તેમ કોશતંત્ર પણ પ્રજાકીય ધોરણે ઊભું કરવાનો પડકાર

ઝીલી લેવો જોઈએ. સૂચિત જોડણી પરિષદે એક ઠરાવ આવા કોશતંત્રની સ્થાપનાનો કરવો જોઈએ અને એ માટે પ્રજા સમક્ષ ટહેલ નાખવી જોઈએ.

અત્યારે જોડણી-લિપિ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાવિનિયોગના પ્રશ્નો પણ ઊભરી રહ્યા છે. એટલે ખરેખર તો એને પણ આવરી લઈને કોશતંત્રને સ્થાને એક ભાષાતંત્ર સ્થાપવાનું વિચારવું જોઈએ. આ ભાષાતંત્ર માત્ર કોશ બનાવીને કે ભાષાવપરાશના નીતિનિયમો નક્કી કરીને બેસી ન રહે, એના અમલીકરણ માટે ઘટતી કાર્યવાહીઓ પણ કરે એવું ગોઠવવું જોઈએ.

કહેવાની જરૂર નથી કે આવા તંત્રનો પાયો સાંકડો નહીં, વિશાળ હોવો જોઈએ. ભાષા વિશે વિચારનારા સૌને સાથે લઈને એ ચાલે. એની કાર્યપદ્ધતિ જ એ જાતની ગોઠવવી જોઈએ.

બીજી બાજુની ચૂપકીદી, ઉદાસીનતા, નિષ્ક્રિયતા

જોડણીવ્યવસ્થાના પરિવર્તન વિશે જ્યારે જાહેર ચર્ચાનું વાતાવરણ બરાબર જામ્યું છે ત્યારે ભાષાનિયામકની કચેરી, પાઠ્યપુસ્તક મંડળ વગેરે સરકારી તંત્રો તો જાણે સમજ્યા, પણ આપણી વિદ્યા-સાહિત્યસંસ્થાઓ તથા અગ્રણી સાહિત્યકારો, શિક્ષણકારો, વિચારશીલોએ એમાં ભાગીદારી નોંધાવવાનું ખાસ પસંદ કર્યું નથી. આ આંદોલનની નોંધ પણ ન લેવાઈ જાય એની જાણે એ કાળજી રાખતા હોય એવું લાગે. આ ભડકો, એને વિસ્તરવાની જગ્યા ન મળતાં, આપોઆપ ઠરી જશે એવી આશામાં કદાચ એ લોકો હોય. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે અસાઈત સાહિત્ય સભાની સાથે આ વિષયની ચર્ચાનો એક ઉપક્રમ રચ્યો, પણ પોતાના જૂના સમિતિ-ઠરાવને ભંડકિયામાંથી કાઢી, આગળની આવશ્યક કાર્યવાહી કરવાનું ઇચ્છ્યું નથી. ઊલટું 'પરબ'ના તંત્રી સુધારાવાદી આંદોલન વિશે બેજવાબદાર આક્ષેપો કરે છે.

મનુભાઈ પંચોળી, યશવંત શુક્લ, રામલાલ પરીખ જેવા આપણા અગ્રણી સાહિત્યકાર-શિક્ષણકારો આ પ્રશ્ને ચૂપ જણાય છે. મનુભાઈને મેં લખેલો પત્ર તો અનુત્તર રહ્યો છે, પણ ઉત્તમભાઈને એમણે લખ્યું છે કે "એ કામ તેના જાણકારોનું છે – પાણિની, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરેનું... આપણે પ્રયત્ન કરીએ પણ શાસ્ત્રીય ફેરફારો તો તેના જાણકારો કરે." મનુભાઈ સગવડપૂર્વક વીસરી ગયા

લાગે છે કે ગાંધીજીએ જોડણીવ્યવસ્થાનું કામ પાણિની, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે પાસે કરાવ્યું નથી. લોકસેવક સાહિત્યકાર-શિક્ષણકારો પાસે કરાવ્યું છે (જે વર્ગમાં મનુભાઈ પોતે આવે).

ઘણાની આંખ ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી તરફ મંડાયેલી હોય એવું ભાસે છે. પરંતુ એક વાર એક ઈ-ઉનો મજબૂત રીતે પક્ષ કરનાર અને એ વિષયની જાહેર તટસ્થ અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા નોતરનાર આજે સામે પક્ષે બેઠા છે અને જાહેર ચર્ચામાં ઊતરવા રાજી નથી તથા અંગત પત્રો ને વાર્તાલાપોમાં તટસ્થપણે નક્કર શાસ્ત્રીય મુદ્દાઓ રજૂ કરવાને બદલે પ્રતિપક્ષીની હેસિયતથી તરલ વ્યવહારુના મુદ્દાઓ રજૂ કરી રહ્યા છે. એ તો કાળવાણી ભાખે છે કે સુધારાવાદીઓ ગમે તે કરે – માથાં પછાડે કે આત્મવિલોપન કરે – કશું થવાનું નથી.

કે. કા. શાસ્ત્રી જોડણીવ્યવસ્થાના પુનર્વિચારમાં માનતા જણાય છે. પરિષદની જોડણી સમિતિના ઠરાવને એમનો ટેકો મળેલો જ છે. એ સક્રિય થાય તો જરૂર એમનું વજન પડે ને અભિયાનને મોટું બળ મળે. પણ સક્રિય થવા પરત્વે એમના મનમાં હિચકિચાટ હોય એવું વરતાયા કરે છે.

ઘણાબધા સાહિત્યકારો, ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપકો તીરે ઊભા રહી તમાશો જોવાની સ્થિતિમાં છે. એમને કદાચ દિશા સૂઝતી નથી. કોઈ વળી શાણી શિખામણ પણ આપે છે કે સુધારા ખૂબ વિચારપૂર્વક કરવા જોઈએ, આમાં આંધળુકિયાં ન કરાય. સૂચિત જોડણીપરિષદ પાછી ઠેલાતી ગઈ છે ને ચર્ચા-વિચારણાને પૂરતો અવકાશ આપવામાં આવી રહ્યો છે એ એ જોઈ શકતા નથી. એ પોતે તો એક ડગલુંયે માંડવા તૈયાર નથી. જોડણીકોશના ઈ-ઉ અંગેના ગરબડિયા નિયમો, એ નિયમોનું પાલન કરવામાંયે જોડણીકોશની થયેલી ભૂલો, કોશની રૂ.૨૦ની કિંમતની પાંચમી આવૃત્તિ રૂ.૧૦માં આપી દઈ એનો સ્ટોક ખાલી કરી, એનું જ પુનર્મુદ્રણ રૂ.૨૦૦માં ફટકારવાની નઠોરતા – આ બધાં વિશે એમને પોતાને તો કશુંયે સક્રિય થવા જેવું નથી, જાહેરમાં મોં ખોલવા જેવું પણ નથી. મનમાં ગણગણાટ કરતા હશે કદાચ.

જોડણીના પ્રશ્ને, એમ લાગે કે, કંઈક ગેરસમજ અને કંઈક ભણેલા ઉપલા

વર્ગનું સ્થાપિત હિત કામ કરી રહેલ છે. ગાંધીજીના બે અનુયાયીઓ – કાકા કાલેલકર અને કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ બાળકો અને મૂંગાં કરોડો માટે લિપિની સરળ ચાવીઓ નિપજાવવાનો ક્રાન્તિકારી વિચાર આપ્યો, પરંતુ લાખો ગુજરાતી બાળકો ને અલ્પશિક્ષિત પ્રજાજનો માટે સરળ જોડણીવ્યવસ્થાનો આગ્રહ રાખવાનું, કોણ જાણે કેમ, એમને સૂઝ્યું નહીં. લિપિપરિવર્તન કરતાં જોડણી-પરિવર્તન ઓછા અવરોધોવાળું, વધુ વ્યવહારુ ને કદાચ વધુ મૂંઝવણોમાંથી મુક્ત કરનારું ગણાય. ગાંધીજીએ કોશિયો પણ સમજી શકે એવા સાહિત્યનું નિર્માણ કરવાની હાકલ કરી, પણ દુર્ભાગ્યે એમણે વિશાળ સમાજને અનુલક્ષીને સરળ જોડણીનિયમોનો આગ્રહ ન રાખ્યો. એમણે અરાજકતામાંથી એક વ્યવસ્થા – ભલે અધૂરી વ્યવસ્થા – ઊભી થાય એનાથી સંતોષ માન્યો.

હવે શું ?

હવે શું ? રામલાલ પોતાનું કર્તવ્ય વીસરી ગયા, પંચોળી-શુક્લ જવાબદારીમાંથી સરી ગયા, ભાયાણી ફરી ગયા, શાસ્ત્રી (માનો કે) ઠરી ગયા અને સરકારના ધુરાવાહકો ભાષાસાહિત્ય ને શિક્ષણના ક્ષેત્રે જેઓ વર્ચસ્ ધરાવે છે તેમના પ્રભાવથી ડરી ગયા તો શું ? આ કોઈ જોડણીવ્યવસ્થાના પરિવર્તનને ન સ્વીકારે તો શું ? મહેન્દ્ર મેઘાણી તો પોતે જે લિપિસુધારમાં માને છે તે લિપિમાં કોઈની પૂર્વસંમતિ વિના લખતા-છાપતા આવ્યા છે. એમની આ વિચારપ્રચારની – મૂંગી ક્રાન્તિની રીત છે. સ્વામી આનંદ પણ જોડણી-લિપિના પોતાના કેટલાક ખ્યાલ પ્રમાણે જ પોતાનાં લખાણો છપાય એનો આગ્રહ રાખતા હતા. હમણાંહમણાં બીજા કેટલાક સુધારાવાદીઓએ પણ પોતાને ઇષ્ટ એવી લિપિ-જોડણીમાં લખવું-છાપવું શરૂ કર્યું છે. આ રીતે તો ફરી જોડણીની અરાજકતામાં સરી પડાય એવી દહેશત વ્યક્ત થઈ રહી છે. હું પોતે નવી વ્યવસ્થા માન્ય ન થાય ત્યાં સુધી એના વ્યક્તિગત પ્રયોગો કરવામાં સામાન્ય રીતે માનતો નથી, પણ મને આ પ્રયોગોથી અરાજકતાની દહેશત થતી નથી. થોડા પ્રતિબદ્ધ માણસો પોતાને માર્ગે ચાલવાના જ, એમણે કદાચ ચાલવું પણ જોઈએ, પણ એથી કશી અરાજકતા ઊભી થતી નથી કેમકે બીજા લોકો સામાન્ય રીતે માન્ય ચીલો નહીં ચાતરવાના. આ છતાં સૂચિત જોડણીપરિષદના ઠરાવને મચક ન આપવામાં આવે

તો સુધારાવાદીઓ સંગઠિત રૂપે એ ઠરાવને અમલમાં મૂકે, એ પ્રમાણે (ને માત્ર એ પ્રમાણે) લખે-છાપે, બીજાઓને પણ આ સુધારામાં ભળવા પ્રેરે તો એમાં હું કશું ખોટું ન માનું. આ સત્યાગ્રહનો માર્ગ છે અને ચર્ચા-વિચારણાના સઘળા માર્ગો બંધ થયા પછી સત્યાગ્રહ એ જ તરણોપાય છે.

એક મિત્રે અકળામણમાં કહેલું કે વિદ્વાનો ને ઉપર બેઠેલાઓ સંમત ન થાય તો અમારે શું રામલાલકોશ સામે રામજીકોશ કરવો ? એટલેકે વિદ્યાપીઠના જોડણીશાસનની સમાંતર એક નવું લોકલક્ષી જોડણીશાસન પ્રવર્તાવવું ? હા, બીજો ઉપાય જ ન રહે તો એમ પણ કરવું પડે.

પણ આશા છે કે ગુજરાતના ડાહ્યા લોકો આવું કરવાની ફરજ નહીં પાડે.

જોડણીવ્યવસ્થાનો પુનર્વિચાર

આગળ કહ્યું તેમ લેખનમાંથી હ્રસ્વ-દીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ દૂર કરવા આગળ સુધારા અભિયાન અટકી જાય એ હું યોગ્ય માનતો નથી. એ અત્યંત મહત્ત્વનો અને મોટો ફેરફાર થયા પછી કોઈ યોગ્ય તંત્ર દ્વારા બીજા ફેરફારો અંગે વિચાર ચાલુ રહેવો જોઈએ અને ઘટતા નિર્ણય લેવાવા જોઈએ. જોડણીવ્યવસ્થાના પુનર્વિચાર માગતા મુદ્દાઓ ઘણા હોઈ શકે છે. હું અહીં મને અગત્યના લાગતા થોડા મુદ્દાઓ વિશે મારી વિચારણા રજૂ કરું છું. બીજાઓ જુદું પણ વિચારતા હોય. બધી વિચારણાઓમાંથી, અંતે, સિદ્ધાંત અને વ્યવહારની દૃષ્ટિ કામે લગાડીને સાર તારવવાનો રહે.

હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'

ગુજરાતી જોડણીમાં સૌથી મોટો કોયડો હ્રસ્વદીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'નો છે. એને માટે જે નિયમો આપવામાં આવ્યા છે તે એટલાંબધાં વિવિધ ધોરણો પર આધાર રાખે છે કે એમાંથી માર્ગ કાઢવો આગળ કહ્યું તેમ, સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ માટે પણ મુશ્કેલ છે. કોશ પોતે પણ એ નિયમોને સુસંગત રીતે અનુસરી શક્યો નથી. ગુજરાતી ભાષામાં સ્વરોની હ્રસ્વતા-દીર્ઘતા અર્થભેદક નથી, એટલે લેખનમાં એવો ભેદ કરવા માટે કોઈ તાર્કિક કે વ્યવહારિક ભૂમિકા નથી. એ ભૂતકાળનો એક નિર્જીવ વારસો માત્ર છે. આ બાબતમાં હવે શું કરવું તે વિશે જુદાજુદા વિકલ્પો સંભવે છે :

(૧) 'ઈ'-'ઉ'ની જોડણીના નિયમો યથાતથ રાખવા પણ એના વિનિયોગમાં કોશે કહેલી ભૂલો સુધારી લેવી.

(૨) 'ઈ'-'ઉ'ની જોડણી પરત્વે કોઈ એક સાદું ધોરણ સ્વીકારવું – જેમકે શબ્દમાં 'ઈ'-'ઉ'નું સ્થાન. (મરાઠી ભાષામાં આવું ધોરણ હોવાનું જાણવા મળે છે.)

(૩) તદ્ભવ શબ્દોમાંથી હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'નો ભેદ દૂર કરવો – એક

'ઈ'-'ઉ' સ્વીકારવા, પણ સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓના તત્સમ શબ્દોને મૂળ મુજબ હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'નો ભેદ કરીને લખવા.

(૪) સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં હ્રસ્વદીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'નો ભેદ જાળવી રાખવો, પણ અંગ્રેજી, ફારસી ને અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દોમાં ગુજરાતી તદ્ભવ શબ્દોની જેમ એ ભેદ ન સ્વીકારવો – એક 'ઈ'-'ઉ' જ રાખવા.

(૫) ગુજરાતી લેખનમાંથી જ હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'નો ભેદ નાબૂદ કરવો – એક 'ઈ'-'ઉ' જ રાખવા. આ બાબતમાં તત્સમ-તદ્ભવનો કોઈ ભેદ કરવો નહીં.

એમાં શંકા નથી કે સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર ઉભય દૃષ્ટિએ છેલ્લો વિકલ્પ જ ટકી શકે તમે છે. પહેલા વિકલ્પમાં તો જડ રૂઢિપરસ્તતા સિવાય બીજું કંઈ વ્યક્ત થતું નથી. એમાં વાસ્તવિકતા પ્રત્યે આંખમીચામણાં કરી, જે છે તેને વળગી રહેવાની વૃત્તિ છે. નિયમો જ જો ગરબડિયા હોય તો એનું અનુપાલન ચોખ્ખું કેવી રીતે હોવાનું ? બીજો વિકલ્પ વચલો માર્ગ શોધે છે. એનાથી અવાસ્તવિક એવો હ્રસ્વદીર્ઘ ઈ-ઉનો ભેદ ટકાવી રાકવા સિવાય કોઈ હેતુ સરતો નથી.

વિચારણીય મુદ્દો હોય તો તે તત્સમ શબ્દોનો છે. સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓમાં જો હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ હોય તો એમાંથી સીધા લીધેલા શબ્દોમાં આપણે પણ એ સાચવી રાખવો જોઈએ ને ? પણ તત્સમ શબ્દોને જે-તે ભાષાના જાણકાર સિવાય કોણ ઓળખી શકે ? તત્સમતાની સીમા ક્યાં સુધી એ પણ પ્રશ્ન થવાનો. સંસ્કૃતમાં 'શિખંડી' એ 'શિખંડિન્'નું પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે. આપણે 'શિખંડી'ને તત્સમ શબ્દ ગણવો ? પીડ, પૂજ, ખરીદ એ ધાતુઓ ગુજરાતી આખ્યાતિક રચનામાં પ્રવેશે પછીયે તત્સમ રહે છે એમ કહેવાય ? કોશે તત્સમતાના ખ્યાલથી જ કર્મણિમાં પૂજાવું, પીડાવું, ખરીદાવું આવી જોડણી સ્વીકારી છે. પણ એ સ્પષ્ટ છે કે 'પીડાથી' 'પૂજામાં' એ શબ્દોમાં 'પીડા' 'પૂજા'ની તત્સમતા જે રીતે સામે આવે છે તે રીતે 'પીડાવું' 'પૂજાવું'માં નથી આવતી. વધારે અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયા પછી એ શબ્દો ગુજરાતી જ કહેવાય ને ? તત્સમ-તદ્ભવનો ભેદ તો ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાનનો વિષય છે, વાસ્તવિક ભાષાવ્યવહારનો નહીં. તત્સમ રૂપે આવેલા

શબ્દોમાં લિંગપરિવર્તન થઈ શકે છે. સં.'પક્ષિન્' પુંલ્લિંગ છે, ગુજરાતી 'પક્ષી' નપુંસકલિંગ છે; 'સ્કૂલ' અંગ્રેજીમાં નપુંસકલિંગ છે, ગુજરાતીમાં સ્ત્રીલિંગ. હિંદીમાં તો નપુંસકલિંગ જ નથી, તેથી બીજી ભાષાના એ લિંગના શબ્દોને એણે પુંલ્લિંગ કે સ્ત્રીલિંગમાં નાખવાના રહે. જો બહારથી આણેલા શબ્દો આપણી લિંગવ્યવસ્થામાં દાખલ થતા હોય, તો એ આપણી જોડણીવ્યવસ્થામાં દાખલ કેમ ન થઈ શકે ? હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ' શું એટલાબધા પવિત્ર છે ?

સંસ્કૃત શબ્દો પરત્વે એવી દલીલ થવાની કે એ શબ્દો ઘણી ભારતીય ભાષાઓનો સમાન વારસો છે, અને વિકસતા જ્ઞાનવિજ્ઞાનને લગતા ઘણાબધા શબ્દો આપણે સંસ્કૃતની મદદથી નિપજાવીએ છીએ. એ શબ્દોની જોડણી બધે એકસરખી રહે તો એથી પરસ્પર વ્યવહારની સુગમતા રહે. આ દલીલના જવાબમાં કહી શકાય કે ગુજરાત કે ગુજરાતી ભાષા બહાર જેમને વ્યવહાર કરવાની જરૂર પડે છે એવો વર્ગ અત્યંત નાનકડો છે, એ પોતાનું સંભાળી લઈ શકે. અને બીજું એ કે થોડા સંસ્કૃત શબ્દોમાં 'ઈ'-'ઉ'ની જોડણી બદલાય એ કોઈ આપત્તિ જ નથી. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં એમ થતું જ આવ્યું છે તથા અંગ્રેજી ભાષામાં લખતી વખતે આપણે સંસ્કૃત શબ્દોને હ્રસ્વદીર્ઘ 'ઈ'-'ઉ'ના ભેદ વિના લખીએ જ છીએ ! (Harivallabha Bhayaniમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ બન્ને ઈ માટે i જ વપરાયો છે ને અ-આ બન્ને માટે a.) સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી બદલવાથી ઊભી થનારી અગવડોનો ભય કેવળ માનસિક છે.

એટલે, છેવટે, તત્સમ-તદ્ભવનો ભેદ કર્યા વિના ગુજરાતી જોડણીમાં એક 'ઈ'-'ઉ' કરી નાખવા એ જ સાચો માર્ગ દેખાય છે.

'હ'શ્રુતિ

જોડણીનો એક ભારે ગૂંચવણભર્યો પ્રશ્ન 'હ' શ્રુતિનો છે. કોશે એવો નિયમ કર્યો છે કે કાં તો 'હ' છૂટો લખવો અથવા ન લખવો. ક્યાં લખવો, ક્યાં ન લખવો એ કોશે નક્કી કરી આપ્યું છે ને આપણે કોશમાંથી જોઈ લેવાનું રહે છે. જેમકે બહેન, લહાણી, મહાવત, પણ બીક, લેણું, માત (કરવું).

કોશની પ્રસ્તાવના પરથી સમજાય છે કે જોડાક્ષર બચાવવાના હેતુથી 'હ' જોડીને નહીં લખવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ક્યાં 'હ' લખવો, ક્યાં ન

લખવો તેનો નિર્ણય કોશે જે-તે ઉચ્ચારણની વ્યાપકતા વિશેના પોતાના ખ્યાલને અનુલક્ષીને કર્યો હશે.

કોશના નિયમની કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે. એક તો, 'હ' છૂટો લખવાથી વાસ્તવિક ઉચ્ચારણથી જુદું જ ચિત્ર ઊભું થાય છે. વાસ્તવિક ઉચ્ચારણ તો 'બ્હેન' લખાય એના જેવું છે. (પ્રબોધ પંડિત અહીં 'બ', મર્મરયુક્ત 'એ' અને 'ન' છે એમ કહે). 'બહેન' લખવાથી એક કૃત્રિમ ઉચ્ચારણને અવકાશ આપવા જેવું થાય છે. જોડાક્ષર બચાવવાના હેતુથીયે આ કરવા જેવું ગણાય કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. બીજું, 'હ'શ્રુતિના સ્થાન પરત્વે કોશમાં કંઈક જુદીજુદી સ્થિતિ સ્વીકારાઈ છે. 'બહેન' 'લહાણી' વગેરેમાં 'એ' 'આ' વગેરે સ્વર પૂર્વે 'હ'શ્રુતિ મુકાઈ છે, જ્યારે 'નાહવું' 'મોહવું' વગેરેમાં 'આ' 'ઓ' વગેરે સ્વર પછી ('નહાવું', 'મહોવું' એમ નથી). 'નાહવું'નાં જુદાંજુદાં રૂપોમાં પણ જુદીજુદી સ્થિતિ છે – નાહીએ, નાહો, નાહીશું, પણ નહાશે, નહાશો, નહાજે. ત્રીજું, સંકળાયેલા શબ્દોમાં જ 'હ'શ્રુતિ વિનાનાં અને 'હ'શ્રુતિવાળાં એવાં બે રૂપો જોવાં મળે છે. જેમકે 'નાહવું'નાં કેટલાંક રૂપોમાં 'હ'શ્રુતિ છોડી દેવામાં આવી છે. 'મહોરવું' ક્રિયાપદમાં 'હ'શ્રુતિ છે પણ 'મોર' (આંબાનો) એ સંજ્ઞામાં નથી. છેલ્લે, 'હ'શ્રુતિ છોડી દેવામાં આવી છે એવા કેટલાક શબ્દો આજે ફેરતપાસ માગે છે. 'બાંયધરી' નહીં પણ 'બાંહેધરી' જ વ્યાપક રીતે લખાતું-બોલાતું હોય એવી ધારણા છે. એવું જ 'માત કરવું' – 'મહાત કરવું' વિશે કહી શકાય. વ્યુત્પત્તિ જ્યાં 'હ'શ્રુતિને ટેકો આપે છે ત્યાં પણ હશ્રુતિ છોડી દેવામાં આવી હોય એવા દાખલા જડે છે.

આનો ઉપાય શો ? એમ લાગે છે કે નીચેનાં સૂચનો વિચારવાં જોઈએ :

(૧) 'હ'શ્રુતિને જોડાક્ષર રૂપે લખવાનું સ્વીકારવું. જેમકે, 'બ્હેન', 'લ્હાણી' 'ન્હાવું' વગેરે.

(૨) 'હ'શ્રુતિને અનુલક્ષીને કોશના શબ્દોનું સંશોધન કરવું અને વ્યુત્પત્તિ તથા વ્યાપક વ્યવહારને અનુલક્ષીને પુનર્નિર્ણય કરવા.

(૩) 'હ'શ્રુતિ પરત્વે વિકલ્પોને વધુ અવકાશ આપવો.

ગુજરાતી ભાષામાં જોડાક્ષરો અલ્પ છે એમ કહેવાય એવું નથી.

જોડાક્ષરોવાળા ઘણા સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો આપણે વાપરીએ છીએ. 'હ'શ્રુતિને જોડાક્ષર રૂપે લખવાથી ગુજરાતી લેખનમાં એવા શબ્દોનો બહુ મોટો વધારો થવા સંભવ નથી. મુદ્રણમાં તો હવે બીબાંગોઠવણીને બદલે બટન દબાવવાની સરળ પદ્ધતિ આવી ગઈ છે. એટલે ત્યાં શ્રમ વધવાનો સવાલ નથી. બધું જોતાં 'હ'શ્રુતિને જોડાક્ષર રૂપે લખવાથી કોઈ આપત્તિ નથી, અને વાસ્તવિક ઉચ્ચારણની નજીક રહેવાય છે તથા 'હ'ના સ્થાન વિશેની મૂંઝવણ દૂર થાય છે એ લાભ છે. હું આ સૂચન સ્વીકારવાના પક્ષમાં છું.

'હ'શ્રુતિવાળા શબ્દોની ફેરતપાસ કરવામાં સૈદ્ધાન્તિક કોઈ મુશ્કેલી ન હોવી જોઈએ. પણ વ્યાવહારિક પ્રશ્નો ઊભા થાય. ગુજરાતના કેટલાક પ્રદેશોની બોલીમાં 'હ'શ્રુતિનો લોપ થયેલો છે. એટલે 'હ'શ્રુતિની વ્યાપકતા નક્કી કરવાનું કામ જરા અઘરું છે. પરંતુ ભાષાની પૂર્વપરંપરા ને વ્યુત્પત્તિને આપણે મદદમાં આણી શકીએ. એ પછીયે મૂંઝવણો રહે તો વિકલ્પો આપવામાં હું કંઈ ખોટું ન માનું. આમેય લોકો – શિક્ષિત લોકો પણ – કેટલીક છૂટ લઈ લેતા હોય છે, સહજ રીતે જ પોતાની બોલીના પ્રભાવ તળે લખતા હોય છે તો એને નિયમપૂર્વકતા અર્પવામાં શો વાંધો ? અલબત્ત, આ કામ જરૂરી સર્વેક્ષણો પછી ને ઘણા વિચારપૂર્વક અધિકારી વિદ્વાનો દ્વારા થવું જોઈએ.

અનુસ્વાર

જોડણીકોશનો આ અંગેનો નિયમ અસ્પષ્ટ છે એમ કહેવાય. નિયમ આમ આપવામાં આવ્યો છે : અનુસ્વારના ભિન્નભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહીં.

પણ પછી નોંધ મૂકવામાં આવી છે કે : શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારના વિકલ્પે અનુનાસિકો વાપરી શકાય. ઉદા. અંત-અન્ત; દંડ-દણ્ડ, શાંત-શાન્ત, બેંક-બેન્ક.

ખરેખર તો આ નોંધથી આગળ અપાયેલો નિયમ ઊડી જાય છે અને વિકલ્પનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઈ જાય છે. જોકે કોશે પોતાની શબ્દસામગ્રીમાં અંત, દંડ, શાંત, બેંક એમ અનુસ્વારના ચિહ્નથી જ, ને એ ક્રમમાં જ, આ શબ્દો આપ્યા છે.

ગુજરાતીમાં વ્યાપક લેખનરૂઢિ અનુનાસિકના ચિહ્નનો ઉપયોગ કરવાની છે – 'શાન્ત' નહીં પણ 'શાંત' વગેરે. અલબત્ત, પાછળ જ્યાં એ જ વર્ગનો વ્યંજન હોય ત્યાં જ આમ થાય છે, અન્યત્ર અનુનાસિક વ્યંજન જ લખાય છે – 'વાઙ્મય', 'મન્મથ', 'ષણ્મુખ', 'આમ્નાય'. (ગુજરાતી 'સણકો' 'બનજો' 'અમથો' વગેરે શબ્દો પણ આ પ્રકારના છે, પણ ત્યાં આપણે અનુનાસિક વ્યંજનને આખા લખવાની રૂઢિ સ્વીકારી છે.)

પ્રશ્ન એ છે કે બધા અનુનાસિક વ્યંજનોને, આમ, એક જ – અનુસ્વારના – ચિહ્નથી રજૂ કરવા બરાબર છે ? એથી વાસ્તવિક ઉચ્ચારણનું પ્રતિબિંબ યથાતથ ઝિલાતું નથી અને સ્વરની અનુનાસિકતા સાથે એની ભ્રાંતિ થાય છે. 'રેંટિયો કાંત' અને 'કાંત કવિ'ના 'કાંત' ઉચ્ચારણદૃષ્ટિએ અને અર્થદૃષ્ટિએ જુદા છે એમાં શંકા નથી. 'કાન્ત કવિ' એમ લખવાથી જ આ ભેળસેળ નિવારી શકાય.

આપણા માટે ત્રણ રસ્તાઓ રહે છે :

(૧) પાછળ અન્ય વ્યંજન સાથે જોડાતા અનુનાસિક વ્યંજનો માટે એમનાં અલગઅલગ ચિહ્નો જ વાપરવાં. સ્વરની અનુનાસિકતા હોય ત્યાં જ અનુસ્વારનું ચિહ્ન વાપરવું.

(૨) અત્યારે વ્યાપક રૂઢિ છે તે મુજબ પાછળ પોતાના વર્ગના વ્યંજન સાથે જોડાતા અનુનાસિક વ્યંજનો તેમજ સ્વરની અનુનાસિકતા માટે અનુસ્વારનું જ ચિહ્ન વાપરવું.

(૩) અનુનાસિક વ્યંજનો માટે એમનાં ચિહ્નો ને અનુસ્વાર બન્નેનો વિકલ્પ સ્વીકારવો.

પહેલો માર્ગ શાસ્ત્રશુદ્ધ છે એમ કહેવાય. પણ લાંબા કાળથી જે સરલીકરણ થઈ ગયું છે એને નષ્ટ કરી નાખવું યોગ્ય છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. પછી 'કંપવું' ('કમ્પવું') ને 'કાંપવું'નો ભેદ કરવાની સ્થિતિ આવે જે ઘણા લોકો માટે મૂંઝવણભરી હોવાની. 'જંપવું'ને 'જમ્પવું' લખવાનું થાય. કેટલાક ઉચ્ચારભેદો પણ સામે આવે. 'ગાંધી'માં વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સ્વરની અનુનાસિકતા છે એમ કહેવાય ને માન્ય ઉચ્ચારણ પણ એ લેખાય છે, પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે – ખાસ કરીને કાઠિયાવાડમાં – 'ગાન્ધી' ઉચ્ચારણ થતું જોવા

મળે છે. 'ગાંડો' પણ 'ગાણ્ડો' (કે 'ગાન્ડો') ઉચ્ચારાય છે. આવી સ્થિતિમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન ઊભો થાય. વસ્તુતઃ પોતાના વર્ગ સાથે જોડાતા અનુનાસિક વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ આગવું જ રહેવાનું, એને માટે લેખનશુદ્ધિની આવશ્યકતા નથી. 'કાંત'-'કાન્ત' જેવા શબ્દો આપણી ભાષામાં વિરલ છે અને સંદર્ભ ભ્રાન્તિને અવકાશ રહેવા દેતો નથી.

હું પોતે અનુસ્વારના એકમાત્ર ચિહ્નનો પક્ષપાતી છું. વિકલ્પ ચાલુ રાખવાનું હજીયે વિચારી શકાય, પણ અનુનાસિક વ્યંજનોને એમના વ્યંજનચિહ્નોથી જ લખવા એવા શુદ્ધિના આગ્રહને, સરલતાને ભોગે, ન સ્વીકારી શકું.

સંવૃત-વિવૃત 'એ' 'ઓ'

માન્ય ગુજરાતી ભાષામાં સંવૃત-વિવૃત્ત 'એ'-'ઓ'નો ભેદ આપણે સ્વીકાર્યો છે. પણ જોડણીકોશે એમ ઠરાવ્યું છે કે ગુજરાતી શબ્દોમાં સંવૃત-વિવૃતનો ભેદ ન દર્શાવવો અને 'એ'-'ઓ' એ ચિહ્નો જ વાપરવાં. પરંતુ અંગ્રેજી ભાષામાં આ ભેદ દર્શાવવો અને 'એ'-'ઍ', 'ઓ'-'ઑ' એમ બેવડાં ચિહ્ન વાપરવાં. દેખીતી રીતે જ આ નિયમ કઢંગો છે. બન્નેમાં આ ભેદ દર્શાવવો કે ન દર્શાવવો એવો એકસરખો નિયમ જ હોવો ઘટે. જો પ્રાદેશિક બોલીભેદોને લક્ષમાં રાખીને ગુજરાતીમાં સંવૃત-વિવૃતનો ભેદ જતો કરવામાં આવ્યો હોય તો અંગ્રેજી ભાષા માટે નવી લિપિવ્યવસ્થા શા માટે ઊભી કરવી જોઈએ ? એનાથી તો એવો ખ્યાલ પોષાય કે ગુજરાતીમાં વિવૃત 'ઍ'-'ઑ' નથી. વળી ગુજરાતી પ્રજા અંગ્રેજી શબ્દોમાં ક્યાં વિવૃત ઉચ્ચારણો કરે છે એ સંશોધનનો વિષય છે.

આપણી પાસે ત્રણ વિકલ્પો છે :

(૧) ગુજરાતી-અંગ્રેજીના ભેદ વગર સર્વત્ર એક 'એ'-'ઓ' જ રાખવા.

(૨) ગુજરાતી-અંગ્રેજી બન્નેમાં સંવૃત-વિવૃતનો ભેદ કરી અલગ ચિહ્નોથી એ દર્શાવવો.

(૩) ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજીમાં સંવૃત-વિવૃત બતાવવા - ન બતાવવાનો વિકલ્પ ખુલ્લો રાખવો.

હું પોતે પહેલા વિકલ્પનો પક્ષપાતી છું. પ્રાદેશિક ઉચ્ચારણભેદોની સ્થિતિ

જોતાં એ વ્યવહારુ લાગે છે. એક સરલીકરણ થઈ ગયું છે તેમાંથી પાછા હઠવાની જરૂર નથી, એને આગળ લઈ જવું જોઈએ.

'શ'-'સ'

તદ્ભવ શબ્દોમાં 'શ'-'સ'ના લેખનની બાબતમાં કોશની સ્થિતિ અસ્પષ્ટ છે, એની નીતિ એકધારી નથી. પ્રાકૃત ભૂમિકામાં જ સંસ્કૃતના 'શ'-'ષ' લુપ્ત થઈ ગયેલા અને માત્ર 'સ' જ બચેલો. એટલે ગુજરાતી તદ્ભવ શબ્દોમાં 'સ' જ યથાર્થ ગણાય. માત્ર તાલવ્યના પરિસરમાં એનું ઉચ્ચારણ 'શ' થતું જોવા મળે છે. ઉપરાંત ગુજરાતીમાં 'ષ' સ્વતંત્ર ધ્વનિઘટક તરીકે ટક્યો નથી, એને સ્થાને 'શ' જ ઉચ્ચારાય છે.

કોશ આ સ્થિતિનું સુસંગત રીતે અનુસરણ કરી શક્યો નથી. 'વિષે'-'વિશે' એવો એણે વિકલ્પ રાખ્યો છે. 'શ'-'સ' પરત્વે પણ, જોશ-જોસ, શગડી-સગડી, વીશ-વીસ – એમ વિકલ્પ, શું – એમ કેવળ 'શ', તથા ચાળીસ, પચાસ, તુળસી – એમ માત્ર 'સ' એમ ત્રણે સ્થિતિ જોવા મળે છે. આમાં તાલવ્યનો પરિસર નથી ત્યાંયે 'શ' થયો છે, અંને છે ત્યાં 'સ' રહ્યો છે ! મને નથી લાગતું કે આપણે બધા કોશને ચુસ્તપણે અનુસરતા હોઈએ. એ અઘરું છે.

સરળ સ્થિતિ તો એ હોવાની કે તદ્ભવ શબ્દોમાં મૂળના 'ષ'નો સર્વત્ર 'શ' કરવો અને 'શ'નો 'સ'. તાલવ્યને સંપર્કે 'શ' રાખવાનું વિચારી શકાય, પણ એવો સંદર્ભનિયત ભેદ કરવાની જરૂર હું જોતો નથી. આથી ઊલટું, સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં પણ 'ષ'ને 'શ' કરી વાસ્તવિકતાને અનુસરવાનું હું પસંદ કરું. સ્વામી આનંદ જેવાએ એમ કર્યું જ છે ને ?

બીજા કેટલાક મુદ્દા

બીજા કેટલાક મુદ્દાઓનો સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરી લઈએ :

(૧) ગુજરાતીની આક્ષરિક વ્યવસ્થા એવી છે કે એમાં શબ્દાંતર્ગત 'અ' ઉચ્ચારાતો નથી. 'કાંસકો', 'રાજકોટ', 'મળસકું' એ 'કાંસ્કો' 'રાજ્કોટ', 'મળસ્કું' એમ ઉચ્ચારાય છે. અન્ય ભાષામાંથી આવેલા શબ્દોમાં પણ આ સ્થિતિ થવાની. કોશે 'અ' સાથેનો અખંડ અક્ષર લખવાનું રાખ્યું છે, 'અ'કારનો લોપ

કરી જોડાક્ષર લખવાનું રાખ્યું છે અને વિકલ્પ પણ સ્વીકાર્યો છે. આપણું લેખન પણ કોશને અનુસરતું રહી શકતું નથી. આમાં કોઈ ચોખ્ખી વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકાય કે કેમ તે વિચારવું જોઈએ.

(૨) અલ્પપ્રાણ તથા મહાપ્રાણ વ્યંજન સંયુક્ત હોય તેવા તદ્ભવ શબ્દોમાં કોશ બેવડો મહાપ્રાણ લખવાનો આદેશ આપે છે – 'ચોખ્ખું' 'પથ્થર'. પણ 'ચ્છ'નો અપવાદ રાખે છે – 'અચ્છેર'. સંસ્કૃત શબ્દોમાં અલ્પપ્રાણ, મહાપ્રાણના સંયોગ આપણી સામે આવવાના જ, તો એ જ રીતે ગુજરાતી તદ્ભવ શબ્દો લખવાનું વિચારી શકાય અગર બધે જ બે મહાપ્રાણ લખવાનું રાખી શકાય.

(૩) નામોમાં કોશ 'દરિયો' 'સહિયર' 'પોતિયું' - એમ 'ઇય'વાળી જોડણી નક્કી કરે છે, પણ ક્રિયાપદોમાં 'કરીએ' 'જઈએ' એમ 'ઈઅ'વાળી જોડણી સ્વીકારે છે. નામના બહુવચનમાં પણ 'ઈઅ' રહે છે – સ્ત્રીઓ, દરજીઓ વગેરે. આમાં કંઈ એકરૂપતા લાવી શકાય કે કેમ તે વિચારવું જોઈએ.

અંગ્રેજી શબ્દો

અંગ્રેજી શબ્દો ગુજરાતી લિપિમાં લખવાનો પ્રશ્ન ફૂટ છે. અંગ્રેજીની ધ્વનિવ્યવસ્થા ગુજરાતી કરતાં જુદી છે. જેમકે, અંગ્રેજીમાં મૂર્ધન્ય, દંત્ય એવી બે શ્રેણીને બદલે એક વર્ત્સ્ય શ્રેણી છે. તેથી 'ત'-'ટ', 'ન'-'ણ'ના લેખનનો સંભ્રમ ઊભો થઈ શકે છે. 't'ને આપણે 'ટ' તરીકે લખવાનું ને 'th' ને 'થ' તરીકે લખવાનું સ્વીકાર્યું છે : 'thought'-'થૉટ.'

આથી વધારે ગૂંચવણભર્યો પ્રશ્ન અંગ્રેજી વાસ્તવિક ઉચ્ચારણોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો છે. અંગ્રેજી શબ્દોનાં આપણાં ઘણાં ઉચ્ચારણો અંગ્રેજી જોડણી પર આધારિત હોય છે (જે શુદ્ધ અંગ્રેજી ઉચ્ચારણો ઘણી વાર નથી હોતાં) ને ગુજરાતી લેખનમાં એને આપણે પ્રતિબિંબિત કરીએ છીએ. કોશમાં જે અંગ્રેજી શબ્દો દાખલ થયા છે તેની જોડણી શુદ્ધ અંગ્રેજી ઉચ્ચારણ અનુસાર બધે થઈ શકી નથી.

ભૃગુરાય અંજારિયાના આગ્રહથી મેં અંગ્રેજી શબ્દોની ગુજરાતી જોડણી એના મૂળ ઉચ્ચારણની નજીક રહીને કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ માટે ડેન્યલ

જોન્ઝના ઉચ્ચારકોશની હું મદદ લઉં છું. પણ મારે એટલીબધી વાર એ કોશની મદદ લેવી પડે છે ને એવા કોયડા ઊભા થાય છે કે આ કરવા જેવું છે કે કેમ એ વિશે હવે હું સાશંક થવા લાગ્યો છું. જો અંગ્રેજી શબ્દોના ઉચ્ચાર જ આપણે ત્યાં બદલાઈ જતા હોય ને એના પર કોઈ નિયમન ન હોય, તો જોડણીમાં મૂળ ઉચ્ચારણને અનુસરવાનો આગ્રહ રાખવા જેવો ખરો ? અંગ્રેજી ભાષા પણ પરભાષામાંથી લીધેલા શબ્દોને પોતાની ઉચ્ચારવ્યવસ્થામાં નથી નાખતી ?

એમ લાગે છે કે જાણકારોએ સાથે બેસી આ વિષયમાં કોઈ વ્યવહારુ માર્ગ કાઢવો જોઈએ અને અંગ્રેજી શબ્દોની ગુજરાતી જોડણી નક્કી કરી એનો કોશ આપવાનું વિચારવું જોઈએ. એ કોશમાં શબ્દો ઉમેરતા જવાનું પણ રહેશે જ.

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી પરનો અનુત્તરિત પત્ર

જયંત કોઠારી

૫-૨-૯૮

આદરણીય મુરબ્બી શ્રી મનુભાઈ,

આપનું સ્વાસ્થ્ય સારું હશે.

આ પત્રનો કંઈ પ્રતિભાવ આપના તરફથી મળશે કે કેમ એ જાણતો નથી, પરંતુ જરૂરી લાગે છે ને મન થઈ આવ્યું છે માટે લખું છું. રામજીભાઈ વગેરે મિત્રો ભાષાશુદ્ધિ અભિયાન ચલાવી રહ્યા છે એનાથી આપ સુમાહિતગાર હો જ. એનું સાહિત્ય પણ આપની પાસે આવતું હશે. આપ આ વિષયમાં શું વિચારો છો એ જાણવા મળતું નથી. એ જાણવા મળે અને આપ સક્રિય બનો એવી ખાસ અપેક્ષા રહે છે. કારણ એ કે આ અભિયાન લોકલક્ષી છે. રજૂ થઈ રહેલા બધા વિચારો સાથે કદાચ સંમત ન થઈ શકાય, પણ એમાંથી અવશ્ય અને તરત કરવા જેવું કેટલુંક જરૂર તારવી શકાય. ખાસ કરીને જોડણીના વિષયમાં. વિદ્યાપીઠકોશના તદ્દ્ભવ શબ્દોના જોડણીનિયમો અત્યંત ગૂંચવણભર્યા છે અને કોશ પોતે એનું ૧૦૦ ટકા ચુસ્તતાથી પાલન કરી શક્યો નથી. વિશાળ પ્રજાસમૂહ હવે ભણવા આવી રહ્યો છે ત્યારે એને આવી અતંત્રતાથી મૂંઝવવો ન જોઈએ અને જોડણીનિયમોનું સરલીકરણ કરવું જોઈએ એમ લાંબા વખતથી મને પ્રતીત થયું છે. પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરતાં આ સમજાયું છે. વિદ્વાનોના પ્રતિનિધિ તરીકે હું મારી જાતને ગુનેગાર તરીકે પણ જોઉં છું. આપણે બધા પણ અંગ્રેજી જોડણીમાં નહીં તેટલી ગુજરાતી જોડણીમાં મુશ્કેલી અનુભવીએ છીએ.

જોડણીનિયમોમાં કેટલુંક સરલીકરણ કશી આપત્તિ વિના થઈ શકે એમ છે. પણ વિદ્વાનો ને સમાજના અગ્રણીઓ કોણ જાણે કેમ મૂંગા છે. એમને કશું

કર્તવ્ય દેખાતું નથી. વિદ્યાપીઠ-કોશ નિયમોનું પાલન બરાબર કરે એ કહેવાનુંયે નહીં ! બીજી ક્યાં આશા રાખવી ? ભૃગુરાય અંજારિયાએ જાતને નિચોવી કોશ અંગે પત્રો લખ્યા, લેખ લખ્યો પણ વિદ્યાપીઠતંત્ર તો ઠીક, આપણા વિદ્યાપુરુષોએ પણ કશો ટેકો ન કર્યો. આ સ્થિતિ અત્યંત દુઃખદ છે. અત્યારે આ વિચારવલોણું ચાલી રહ્યું છે – કેટલાક ભાષાપ્રેમીઓ, પ્રજાપ્રેમીઓ જાતને ઘસીને એ કરી રહ્યા છે ત્યારે તીરે ઊભા રહી તમાશો જોયા કરવા પાછળ કયો ખ્યાલ હશે ? આ આંદોલન આપોઆપ મરી પરવારશે એવી આશા હશે ? તો એ ગુજરાતના પ્રજાજીવનની કરુણતા હશે.

વધુ શું લખું ? આપ સુજ્ઞ છો.

જયંત કોઠારીનાં વંદન

અર્વાચીન ગુજરાતી ઇકાર-ઉકારનાં ઉચ્ચારણ અને જોડણી

હરિવલ્લભ ભાયાણી

માત્ર વાતચીત અને ધારણામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવતી ભેંસના દૂધની વહેંચણી વિશે જાણે કે ખરેખર દૂધની વહેંચણી કરવાની હોય તેટલા જ જોરશોરથી ઝઘડો થઈ શકતો હોવાનું જે જાણીતો ટુચકો નોંધે છે તેવું જ કાંઈક ગુજરાતી જોડણીના ઘણાખરા ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ બાબત – અને ખાસ કરીને તેમાં મૂર્ધન્ય સ્થાન ભોગવતી ઇ-ઉની જોડણી બાબત બનેલું છે. હ્રસ્વદીર્ઘના નિયમો, પેટાનિયમો અને ઉપ-પેટાનિયમો, અપવાદો અને પ્રતિઅપવાદો તથા તેમને લગતી ચર્ચાચર્ચીનું સાહિત્ય એ શાખાપ્રશાખા ને અગણિત વડવાઈઓના વિકટ વિસ્તારવાળા વટરાજનો ખ્યાલ આપે છે; અને એમાં ખૂબી પાછી એ છે કે આ વટરાજને મૂળ છે ખરાં, કે તે એક કલ્પનાનું ભૂત છે તેની બહુ તપાસ કરવાની કોઈએ ઝાઝી પરવા નથી કરી. તત્ત્વબોધ થાય ત્યારે જે આનંદ થતો હોય તે, પણ વાદચર્ચાનો પોતાનો આગવો શુદ્ધ આનંદ માણવાની ગૂઢ વૃત્તિથી

પ્રેરાઈને આ ચર્ચાઓ થઈ હોવાની આપણને શંકા જાય છે. કારણ, જેની પાસે ધ્વનિપારખુ દૃષ્ટિ છે, અને આપણા સ્વરોના ઇતિહાસનું આછુંપાતળું પણ જ્ઞાન છે તે તો તરત જોઈ શકે તેમ છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં ઇ, ઉ વગેરે સ્વરોની હ્રસ્વતા-દીર્ઘતા વચ્ચેનું ભેદભાન જ નષ્ટ થયેલું છે. અર્થબોધ માટે વ્યાપક રૂપે સ્વરોની માત્રા (ક્વૉંટિટી) કશો ભાગ ભજવતી નથી. એટલે તેમને હ્રસ્વતા-દીર્ઘતાસૂચક જુદાંજુદાં બે લિપિચિહ્નોથી બતાવવાની જરૂર નથી. આથી વ્યવહારને – અને કેટલેક અંશે શાસ્ત્રને પણ – લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો ક્યાં હ્રસ્વ અને ક્યાં દીર્ઘ તેનો નિર્ણય શશવિષાણની લંબાઈ, પહોળાઈ, આકાર વગેરેનો નિર્ણય કરવાની તોલે આવે છે. આશા છે કે ચર્ચાપ્રાપ્ત સ્વરોમાં માત્રાભેદના લોપનો ઇતિહાસ; ઉચ્ચારણમાં વ્યક્ત થતા, અર્થબોધને માટે આવશ્યક તેમજ અનાવશ્યક ધ્વનિઅંશો; અને એ સ્વરોનું આધુનિક સ્વરૂપ ઇત્યાદિને સ્પર્શતી પ્રસ્તુત વિચારણાથી આ વિષયમાં શંકાને સ્થાન નહીં રહે.

ઇકાર-ઉકારના ઉચ્ચારણમાં માત્રાભેદનો ક્રમિક લોપ

પહેલાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોઈએ. સંસ્કૃતમાં ઇ-ઉના હ્રસ્વદીર્ઘ સ્વરૂપો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ હતો. સંસ્કૃત રૂપતંત્રમાં આ ભેદ ખુલ્લો દેખાય છે. તેમાં ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગો ઈકારાંત-ઊકારાંત અંગોથી જુદો ભાગ ભજવે છે. તેમનાં કેટલાંક વિભક્તિરૂપો ભિન્નભિન્ન પ્રત્યયોથી સધાય છે. એટલે સંસ્કૃત શબ્દોના રૂપતંત્રકીય (મોર્ફલૉજિકલ) વ્યક્તિત્વના નિર્ણય માટે ઇકાર-ઉકારની હ્રસ્વતા-દીર્ઘતા પણ પાયારૂપ હતી.

પણ સમય સાથે વિકારક વલણો પ્રવર્ત્યે જતાં હોવાથી, ભાષાસ્વરૂપમાં પલટા આવતા ગયા અને માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય કે પ્રાકૃત ભૂમિકા દરમિયાન હ્રસ્વતાદીર્ઘતાનું મૂલ્ય લુપ્ત થવા લાગ્યું. પ્રાકૃત કાવ્યો અને પાછળના સમયના સંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી – 'શિશુપાલવધ' જેવામાંથી પણ – છંદ ખાતર હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ લેવાયાનાં ઉદાહરણો મળે છે, અને એનાં મૂળ ઉચ્ચારણમાં આવેલા પરિવર્તનમાં હતાં. પ્રાકૃત વૈયાકરણો સમાસમાં મૂળના દીર્ઘને સ્થાને હ્રસ્વ સ્વર કે હ્રસ્વને સ્થાને દીર્ઘ સ્વર આવતો હોવાનું નોંધે છે તે પણ ઉપરની હકીકતનું જ સૂચક છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોએ નોંધેલી હકીકતનો અર્થ એટલો જ કે મૂળમાં

ચીવટથી જળવાઈ રહેલો હ્રસ્વદીર્ઘ વચ્ચેનો ભેદ શિથિલ થવા લાગ્યા હતો. આમાં છંદોમૂલક જરૂરિયાતોનો સહારો મળ્યો. चारि(री)मई, पइ(ई)हरं, वेल(ला)वणं, मुअ(आ)यंतं વગેરે હેમચંદ્રે નોંધેલાં ઉદાહરણોની ખરી ઉપપત્તિ આ છે. છંદને આધારે આવા ફેરફાર ઘણા થતા. એટલે તેમની નોંધ તો લીધા વિના ન જ ચાલે. પણ આ ફેરફાર છંદ જેવા બાહ્ય કારણ પર આધાર રાખતો હોવાથી – ક્યાંક્યાં હ્રસ્વદીર્ઘ થાય છે, તેની યાદી આપવી શક્ય ન હતી. આથી પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો પોતાની લાક્ષણિક શિથિલતાથી કહી દે છે કે હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ પ્રાકૃત સમાસોમાં અતંત્રપણે લેવાય છે.

પણ ઉચ્ચારણમાંથી ભેદ ઘસાતો જતો હોવાથી હ્રસ્વદીર્ઘની બાબતમાં લખાણમાં શિથિલતા વધ્યે જ જતી હતી. અંત્યાક્ષરનું સ્વરૂપ અગત્યનું હોવા છતાં તેમાં શિથિલતા પ્રવેશ કરવા લાગી અને આમાં સાદશ્યનો પ્રભાવ ભળતાં હ્રસ્વ ને દીર્ઘ ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગોનાં રૂપાખ્યાન વચ્ચેનો ભેદ લુપ્ત થયો. અકારાંત અને આકારાંત રૂપાખ્યાનોનો ભેદ હજી જળવાઈ રહ્યો હતો, કારણ અકાર પ્રકૃષ્ટપણે સ્ત્રીલિંગનો સૂચક હતો; અને અકારાંત અંગો નિયમે કરીને પુંલ્લિંગ કે નપુંસકલિંગ હતાં. પણ જ્યાં છૂટ લઈ શકાતી હોય તેવે સ્થળે (ઉ.ત. સમાસમાં, जउण-यडं વગેરે) આકાર હ્રસ્વ થતો પણ પછી અપભ્રંશના સમય સુધીમાં તો અંત્યાક્ષરને હ્રસ્વ કરવાનું વ્યાપક વલણ સ્થિર બને છે – જોકે સાથોસાથ સાહિત્યમાં આગલી ભૂમિકાના દીર્ઘસ્વરાંત રૂપો વપરાતાં રહે છે. આ દશાને હેમચંદ્ર, અપભ્રંશમાં ઘણુંખરું મૂળના કોઈ સ્વરને સ્થાને બીજો કોઈ પણ સ્વર આવે એવા અશાસ્ત્રીય વચનોથી વર્ણવી છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભૂમિકામાં પણ ઇકાર-ઉકારની ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિ ચાલુ હતી એટલું જ નહીં, પણ લેખનમાં હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ઇકાર-ઉકાર વચ્ચેની ગરબડ લાક્ષણિક બની ચૂકી હતી. પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિનું સંપાદન કરવાનો જેને થોડોક પણ અનુભવ હોય તે કહી શકશે કે પ્રાચીન ગુજરાતી પ્રતોમાં ઇકાર-ઉકાર, અનુનાસિક વગેરેની બાબતમાં પ્રવર્તતી ઉગ્ર શિથિલતા તેના કાર્યમાં કેટલી અડચણો ઊભી કરે છે. "ખાસ કરીને ઇકાર-ઉકારના હ્રસ્વદીર્ઘનો કોઈ ચોક્કસ નિયમ આપણી ભાષાના જૂના લેખકો સાચવતા નથી. જેઓ સંસ્કૃત-

પ્રાકૃતના મહાધુરંધર વિદ્વાનો હતા, અને જેમણે હજારો શ્લોકવાળા મોટામોટા ગ્રંથ, કાવ્યો, શાસ્ત્રો લખ્યાં છે, તેઓ પણ જ્યારે પોતાની માતૃભાષામાં કાંઈ રચના કરે છે કે લખે છે તો તેમાં ભાષાની વિશુદ્ધતા કે જોડણીની એકરૂપતાની કશી પણ ચોક્કસાઈ દેખાતી નથી." (આચાર્ય જિનવિજય મુનિ, ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ, ઉપોદ્ઘાત.)

આપણા અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં ઇ-ઉ વગેરે સ્વરોની હ્રસ્વતાદીર્ઘતાનું ભાન લુપ્તપ્રાય છે એ તટસ્થતાથી જોનારને તરત જ જણાઈ આવશે. બીજા સ્વરો ને વ્યંજનોનું અન્યથી ભિન્ન સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ તેમના ઉચ્ચારણમાંથી આપણો કાન અસંદિગ્ધપણે પકડી આપે છે; પણ તેવું સ્વરોની હ્રસ્વતાદીર્ઘતા બાબતમાં નથી બનતું. 'ગોળ' અને 'ગૉળ'નાં સંવૃત અને વિવૃત ઓકાર અશિક્ષિત પણ વિના પ્રયાસે વરતી શકે છે. 'કાન' ને 'ગાન'ના વ્યંજનોમાં રહેલો ભેદ કહેવા માટે વિશિષ્ટ નિયમોના જ્ઞાનની જરૂર નથી પડતી. જ્યારે આપણે ત્યાં, શ્રુતલેખન વેળા લખાવનારને દીર્ઘ સ્વર અભિપ્રેત હોય ત્યારે ભાર દઈ લંબાવીને 'મૂ-ઉ-ઉકયું' કહેવું પડે છે ત્યારે જ વિદ્યાર્થીને સ્વર દીર્ઘ હોવાનો ખ્યાલ આપી શકાય છે. આવી રીતે અથવા તો અંગ્રેજીની જેમ વિશિષ્ટ નિયમો દ્વારા જ જોડણીનો ખ્યાલ આવે એવું હોય ત્યારે જોડણી ધ્વનિબિંબી (ફોનેટિક) નહીં, પણ ઐતિહાસિક જ હોય. ઉચ્ચારણમાં વ્યાપક સ્વરૂપે હ્રસ્વદીર્ઘનું ભાન ન જળવાયું હોવાથી જ હોપકમિટીએ એ ભેદને જતો કરેલો. અને કોઈ પણ સામાન્ય માણસના – અથવા તો સામાન્ય શું કામ, જોડણીકોશના કે તેવા કોઈ ખાસ ઘડી કાઢેલા નિયમોનો અભ્યાસ કરીને તેને આધારે લખવાનો ઠીકઠીક મહાવરો જેણે પાડ્યો હોય, તેવાઓની નાની સંખ્યાને બાદ કરતાં દરેક ગુજરાતી લખનારના – લખાણમાં ઇ-ઉની હ્રસ્વતાદીર્ઘતા બાબત અનવસ્થા પ્રવર્તતી હોય છે. નાનપણથી તેણે સાંભળેલું સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ અને કેળવણી અને મુદ્રિત ભાષાએ આપેલો તેનો કૃત્રિમ સંસ્કાર : એ બેની અથડામણને લઈને તેના મનમાં આ બાબતે ઠીકઠીક અનિશ્ચય હોય છે. આપણામાંના કોઈકોઈને 'મૂકવું'ના 'મૂ' વગેરેમાં ઉકાર દીર્ઘ સંભળાતો હોવાનો ભ્રમ રહે છે તેના મૂળમાં પણ લિખિત ભાષાના સંસ્કાર જ છે. કેમકે 'મૂકવું'માં પહેલો ઉકાર હ્રસ્વ છે કે દીર્ઘ એમ

સવાલ પુછાતાં ઉત્તર આપવા માટે એ વ્યક્તિ 'મૂકવું' મનમાં બેત્રણ વાર ઉચ્ચારે છે – 'મૂકવું'ના ઉચ્ચારણ-સંસ્કાર પોતાની સ્મૃતિમાં જીવિત કરે છે. પણ આવા વિષયમાં ધ્વનિકીય ઘટનાઓને તપાસવાની દૃષ્ટિ કેળવાઈ ન હોય તો વાચનસંસ્કારોની છાપ પડ્યા વિના ન જ રહે, ને એટલે દીર્ઘ સાંભળવાનો ભ્રમ થાય. અને કોઈ શબ્દ કે ધ્વનિના વાસ્તવિક ઉચ્ચારણનો નિર્ણય તેને એકલોઅટૂલો ઉચ્ચારીને, બીજી ભાષાસામગ્રીથી અળગો કરીએ એ કૃત્રિમ સ્થિતિમાં નહીં, પણ સળંગ વાણીપ્રવાહમાં તેનો પ્રયોગ થાય તે સમયના ઉચ્ચારણને આધારે જ કરાય. આ રીતે સાંભળતાં ઇકાર-ઉકારના ઉચ્ચારણમાં ભેદ નહીં વરતાય. આવી બાબતોનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રીય રીતે કેળવાયેલી ન હોય તેવી વ્યક્તિ કેમ અનધિકૃત છે એ નીચેના ટાંચણથી સ્પષ્ટ થશે :

"Terms like 'long', 'half-long', 'short', etc. express a mere relation. A sound which is long with reference to another may be short in relation to a third; what is considered as long in one language may be short in another because of difference in general tempo characteristic of each. It goes without saying that the quantity of a sound is quite distinct from its pitch, stress or acoustic colouring. *But here more than elsewhere mental illusions play on important part.* Vowels which are generally believed long are often short; others which are regarded as short often surpass in length those which are deemed long. Again and again graphic methods show that sounds supposed to be long are in reality only more stressed or higher pitched... Very often the term 'long' and 'short' refer to subjective or mental impressions rather than to physical properties." (વિલિઅમ ગ્રાફ, લેંગ્વેજ ઍંડ લેંગ્વેજીઝ, ૧૯૩૨, ૫૨-૫૩.)

પણ ગુજરાતીની બાબતમાં તો આમ ખરેખર શું ઉચ્ચારાય છે તેની

સાચીખોટી તપાસને પણ કોઈ મહત્ત્વ નથી અપાયું. આપણી ભાષાના વ્યાકરણનો સ્વતંત્રપણે નહીં, પણ ઘણુંખરું સંસ્કૃત વ્યાકરણના એક પડછાયા રૂપે જ વિચાર થયો છે. સંસ્કૃતમાં હ્રસ્વદીર્ઘના સ્પષ્ટ ભેદ, એટલે આપણા વ્યાકરણમાં પણ એ જોઈએ જ ને ? અને તેમાં ગુજરાતી વગેરેમાં આગલી ભૂમિકાનો સંયુક્ત વ્યંજન એકવડો થતાં ઘણી વાર પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો હોવાનું વલણ જાણવામાં આવ્યું. આનો આધાર લઈને એમ માની લેવામાં આવ્યું કે એવો દીર્ઘ પ્રચલિત ઉચ્ચારણમાં પણ દીર્ઘ બોલાય છે. કેટલીક ભારતીય ભાષાઓ અને ભારતીય સાહિત્યનો વર્ષોથી અભ્યાસ કરી રહેલા બે પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોનો આ વિશેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે :

૧. "As in Bengali and perhaps in Gujarati, there is in spoken Nepali no longer any distinction of quantity or quality between long i and short i, of long u and short u. i represents equally Sk. i, ī before two or more consonants and ī. So too with u... There is in consequence as in Bengali and Gujarati much hesitation in the use of the long and short forms in writing... And since there is no distinction in pronunciation I have uniformly used the short form.

The general adoption of the system of spelling advocated in this dictionary, would without any violent break with the tradition give Nepali a practical and phonetic system of spelling and would lessen the difficulties of teaching children and others to read and write." (આર. એલ. ટર્નર, નેપાલી ડિક્ષનરી, ભૂમિકા).

નેપાળીને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલાં આ વચનો ગુજરાતીને પણ બરાબર લાગુ પડે છે.

૨. "રશિઅનની જેમ અર્વાચીન ગુજરાતીએ પણ દીર્ઘ ને હ્રસ્વ સ્વરો વચ્ચેનો ભેદ જતો કર્યો છે; એટલેકે જોકે બોલાતી વાણીના પ્રવાહમાં ભારવાહક

સ્વરો દીર્ઘ ને ભારરહિત સ્વરો હ્રસ્વ ઉચ્ચારાય છે, તોપણ સ્વર સ્વતઃ માત્રાદષ્ટિએ ઉદાસીન – તટસ્થ છે. સ્વરની માત્રાને, સંસ્કૃતમાં છે તેથી ઊલટું, વ્યાકરણી વિભાગ સાથે કશી લેવાદેવા નથી. હવે, નાગરી વર્ણમાળા 'એ' ને 'ઓ' – આ બંને ગુજરાતીમાં 'હ્રસ્વ' ને 'દીર્ઘ' રૂપે નહીં, પણ 'વિવૃત' ને 'સંવૃત' રૂપે છે – નો માત્રાભેદ (એટલેકે હ્રસ્વતાદીર્ઘતા) વ્યક્ત કરતી નથી; 'અ' ને 'આ' વચ્ચે ગરબડ કે ભ્રમ થવો શક્ય જ નથી, કેમકે તેમની વચ્ચે પૂરેપૂરો સ્વરૂપભેદ (ક્વૉલિટેટિવ ડિફરંસ) છે; પણ ઇ-ઈ ને ઉ-ઊની બાબત તદ્દન જુદી છે. બીજી કોઈ પણ રીતે શિથિલતાથી વંચિત નથી રહી શક્યો એવો તેમની વચ્ચે અર્વાચીન ભાષામાં દેખાડાતો ભેદ એ એક વ્યાકરણી તૂત (ગ્રામેટિકલ ફિક્ષન) હોવા સિવાય બીજું કશું નથી. આ જાતનું તૂત ઊભું થયું હોવાનું કારણ એ કે સંસ્કૃતમાં એ બંને (હ્રસ્વ ને દીર્ઘ) વર્ણો હસ્તી ધરાવે છે; એટલે તેમને ત્યાંથી અહીં ખેંચી લાવવામાં આવ્યા છે. અને આથી ધ્વનિતંત્ર અને વર્ણમાળા બને તેટલાં સંસ્કૃત જેવાં દેખાય એ હેતુ સધાય છે.'' (લુડ્વિગ આલ્સ્ડૉર્ફ સંપાદિત 'કુમારપાલપ્રતિબોધ', પૃ.૨૧૦; અહીં મૂળ શબ્દોનું ગુજરાતી કર્યું છે).

પોતાના પ્રસ્તુત સંપાદનમાં પરિશિષ્ટમાં ત્રણ ગુજરાતી રાસાપ્રબંધોના નમૂના આપતાં ગુજરાતી હસ્તપ્રતોની વિશિષ્ટતાઓ અંગે આલ્સ્ડૉર્ફ કહે છે : 'પ્રસ્તુત હાથપ્રતના લહિયાઓ ઇ ને ઈ તથા ઉ ને ઊ વચ્ચે એટલી અરાજકતાભરી ને ભેદભાન વિનાની ગરબડ કરે છે કે ઇ, ઉ સાથે હ્રસ્વતા ને ઈ, ઊ સાથે દીર્ઘતા સંકળાયેલી હોવાનો તેમના મનમાં ખ્યાલ હોય એ પ્રમાણસાધ્ય જ નથી.''

'મૂકવું', 'તૂટવું' એવી જોડણી શબ્દના મૂળની દષ્ટિએ સૂચક છે એ ખરું. આવા શબ્દોમાં દીર્ઘ ઊ મૂળનાં मुक्क-, तुट्ट- વગેરે અંગોમાંથી સંયુક્ત વ્યંજનના ઋજુભાવ સાથે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થયાનો દ્યોતક છે. પણ એવા ઐતિહાસિક કારણે તેને અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાંથી નષ્ટ થયો હોય તોપણ લેખનમાં વ્યક્ત ન કરી શકાય. કેમકે એ આપણી લિપિની પરંપરાની વિરુદ્ધ છે. મૂળના अल्प-, आत्मन्- ને अर्प्- એ ત્રણેનું માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ઉચ્ચારણ अप्प- થયું, ત્યારે લખાણમાં પણ ત્રણે માટે કશા ભેદ વિના अप्प જ વપરાતું. તે વેળા કોઈને

ચિંતા ન થઈ કે આ એક अप्प-, अल्प-ને સ્થાને હશે, आत्मन्-ને સ્થાને હશે કે अर्प्-ને સ્થાને હશે. વ્યુત્પત્તિ એકાદ ધ્વનિવીગત ઉપર નિર્ભર નથી હોતી. એ રીતે આપણે ત્યાં સ્થૂળમાને ધ્વનિસંવાદી કે ઉચ્ચારાનુસારી જોડણીની જ પરંપરા છે. ને તેથી 'મૂકવું', 'તૂટવું' જેવી જોડણી માટે કશો આધાર નથી.[૧]

આ ચર્ચા પરથી ફલિત થતો નિર્ણય સર્વમાન્ય થાય તો ગુજરાતી લખનારી જનતા પરથી એક જબ્બર નિષ્કારણ બોજો દૂર થાય; અને સત્યસ્વીકારના સુવર્ણ સાથે સરળતાની સુગંધ ભળે. પણ આ વિશેની વિદ્વાનોની સ્પષ્ટ વિચારણા અને માર્ગદર્શનને અભાવે, અને ગમે તેમ કરી એકવાક્યતા સાધવાના આગ્રહથી વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશની જોડણી હવે તો સર્વમાન્ય જેવી બની ગઈ છે. તે પૂરેપૂરી દૃઢમૂળ થતાં, જેમ અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ જોડણીની ભયંકર અરાજકતા દૂર કરવાના પ્રયત્નોનું પરિણામ શૂન્યવત્ આવ્યું છે, તેમ આપણે ત્યાં પણ તેનું પુનરાવર્તન જ થશે એમ લાગે છે.

[વાગ્વ્યાપાર, ૧૯૫૪માંથી સ્વલ્પ સંક્ષેપ સાથે]

જોડણીકોશ વિશે

ભૃગુરાય અંજારિયા

• જોડણીનિયમો પોતે જ તેમાં રહેલા આશયો વધારે સારી રીતે પાર પડે એ પ્રકારના સુધારા-વધારાને હજી પણ પાત્ર છે.

• આપણે ક્યારે, કયું તત્ત્વ કયા શબ્દને લાગુ પડે છે તે જાણી શકતા નથી. આમ થાય ત્યારે નિયમ રચ્યાનો અર્થ ન રહે.

---

૧. ધ્વનિસંવાદી જોડણી પાછળ આવું પીઠબળ હોવાથી, ગુજરાતી વર્ણમાળામાં અનુસ્વાર અને અનુનાસિક માટે તથા સંવૃત-વિવૃત એ, ઓ માટે વિશિષ્ટ સંકેતો યોજવાથી, અને જરૂર પડે ત્યાં વિકલ્પનો આશરો લેવાથી, આપણા ઉચ્ચારણ અને લેખન વચ્ચે રહેલી કેટલીક મુખ્યમુખ્ય વિસંગતિઓ ટાળી શકાય.

• ન સમજાય એવી એક પણ પદ્ધતિથી નિયમ તૂટ્યા કરે પછી નિયમ આપ્યાનો ખાસ અર્થ રહેતો નથી.

• નિયમના સાંકડા દ્વાર ઉપર મનાઈ હુકમ ફરમાવીને જે શબ્દો કોતરેલા છે તેને પ્રવેશ ન મળે, પણ એ જ રીતે નિયમને વશ થાય એવા સંખ્યાબંધ શબ્દો બાજુના જ જંગી દરવાજામાં થઈ રોકટોક વિના પ્રવેશે છે. આવે વખતે નિયમો આદિવાસીઓના 'ટબૂ' (નિષેધો) જેવા અર્થહીન અતાર્કિક બની જાય છે.

• નિયમો આત્મસાત્ ન થયા હોવાથી કેટલાકનાં ઇંગિતો જોડણીમાં ઊતર્યાં નહીં. અથવા ખોટી રીતે ઊતર્યાં. આવી નિયમવિરુદ્ધ જોડણીમાંની કેટલીકનો સુધારો આવૃત્તિઓ સુધી ચાલ્યો છે, તો કેટલીક સુધર્યા વિનાની રહી ગઈ છે. કેટલીક જોડણી પહેલી આવૃત્તિમાં આપેલા લાંબા શુદ્ધિપત્રકમાં ખોટી ગણાઈને સુધારાઈ છે અને આ 'સુધારા' વળી પછીની આવૃત્તિમાં રદ કરવા પડ્યા છે.

• કોશને કોઈ એક જરા પણ સમજદાર વ્યક્તિ એકવાક્યતાની અને નિયમ લાગુ પડવાની દૃષ્ટિએ ચીવટથી જોઈ ગઈ નથી.

• સાચી જોડણી લખવા-શીખવા-શીખવવા માગનાર માટે કોશ નથી કાનની દોરવણી રહેવા દેતો, નથી તર્કની દોરવણી રહેવા દેતો, કે નથી પોતાના નિયમની દોરવણી રહેવા દેતો ! જોડણીનો પ્રશ્ન આમ વિના કારણે કઠિન રહ્યો છે.

['જોડણીકોશ વિશે'ના પૂંઠા પરની તારવણીમાંથી]

એ વચન ઝનૂની ને બાલિશ છે

સ્વામી આનંદ

હવે પછી મનમાની જોડણી કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી એવી મતલબનું જે વચન વિદ્યાપીઠવાળાઓએ એમના જોડણીકોશના મુખપૃષ્ઠ પર

ટાંક્યું છે તે બહુ વાંધાભર્યું છે. ઈશુ કે મહમદ પછી સત્યના આવિષ્કારને અને દુનિયાના તારણહારોની પરંપરાને ટર્મિનસ આવી ગયું, અગર તો મરવા અગાઉ ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમ ધર્મને અપનાવ્યા વગર ગાંધીનોય મોક્ષ નથી એમ માનનારા ખ્રિસ્તી કે મુસ્લિમ ધર્માન્ધોની સ્લોગનોના જેટલું જ એ ઝનૂની અને બાલિશ છે. આવું વચન ગાંધીજી કદી બોલે-લખે નહીં. અને કદાચ કશા ખાસ સંદર્ભમાં એમણે કદી એવું કહ્યું-લખ્યું હોય તોપણ તેને ટાંકનારાઓએ તેનો જેવો અર્થ અભિપ્રેત ગણ્યો છે તેવા અર્થમાં એમણે તે કહ્યું હોય એ તો તદ્દન અસંભવિત જેવી વાત છે. ગાંધીજીના આખા જીવન અને વહેવારથી એ વિરુદ્ધનું છે. ગાંધીજી હાડોહાડ ડેમૉક્રેટ હતા એ કોણ નથી જાણતું ?

ટૂંકમાં, મારું ચાલે તો ગુજરાતી જોડણીમાંથી હું બધા વિકલ્પો કાઢી નાખું, જોડણી બનતા લગી ઉચ્ચાર પ્રમાણે રાખું, ભાષાસમૃદ્ધિના બારે દરવાજા મોકળાં રાખું અને જોડણી-વ્યાકરણના વખતોવખતના નવસંસ્કરણને સારુ પૂરો અવકાશ રાખું. વળી મારું ચાલે તો સૂરદાસ-તુલસીદાસે કર્યું તેમ સંસ્કૃત તત્સમનો ચીલો છોડી ૯૦ ટકા જોડાક્ષરોને કાઢી નાખી લખવા, છાપવા, વાંચવા, ઉચ્ચારવાનું બુધઅબુધ સૌને માટે સાવ સહેલું કરી મૂકું. હ્રસ્વદીર્ઘ, માત્રા-અનુસ્વારના બાલની ખાલ ઉતારવાના ગોરખધંધા મેલી નરવા પ્રેમ, ભેરુભાવ તથા કદરદાનીના ઍપ્રોચપૂર્વક ભાષાને ખેડવાનું મહત્ત્વ આપણે સમજીશું તે દિવસે 'શું સાં પેસા ચાર'વાળી ભાષાનો કાયાકલ્પ થશે.

['ચરિત્રનો દેશ'માંથી]

બાળકો અને મૂંગાં કરોડો માટે

કાકા કાલેલકર

હવે લિપિ સાર્વત્રિક કરવાનો વારો આવ્યો છે. આપણી લિપિમાં જે આંતરિક દોષો છે તે દૂર કરીને લિપિને વધુ શાસ્ત્રીય અને વધારે સુલભ બનાવીએ તો લિપિપ્રચારમાં મોટી મદદ થશે.

આ લિપિસુધારાના કામમાં સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જેમને તેનાથી વધારે ને વધારે ફાયદો થવાનો છે એવા તો ભવિષ્યના લોકો જ, એટલે આપણાં બાળબચ્ચાં છે – અને તે તો આજે પોતાનો મત આપી શકવાના નથી. તેમજ આ લિપિના સુધારથી જે કરોડો લોકોને લાભ પહોંચવાનો છે તેઓ પણ નથી આ વસ્તુનો વિચાર કરી શકતા કે નથી પોતાનો મત સુધ્ધાં આપી શકતા.

લિપિમાં પરિવર્તન કરવાનો જેમને અધિકાર છે તેઓ 'પરિવર્તન' શબ્દ સાંભળતાંવેંત જ ઘબરાઈ જાય છે. પોતાનાં ભાઈબહેનો અને બાળબચ્ચાંઓને આમાં લાભ જ છે તે આ લોકો જોઈ શકતા નથી.

આપણા દેશના કરોડો નિરક્ષર લોકોની સગવડ માટે જે કંઈ ઉપાય કરી શકાય અને તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિમાં જેટલી સરળતા આણી શકાય તેટલી આપણે આણવી જ જોઈએ. નિરક્ષર અને લગભગ મૂક જેવી જનતાની સગવડ તરફ દુર્લક્ષ કરવું એ રાષ્ટ્રદ્રોહનું પાપ કરવા બરાબર છે.

[મહેન્દ્ર મેઘાણીએ કરેલા સંકલનમાંથી]

ચાવીઓ સરળ હોવી જોઈએ

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ભાષાશુદ્ધિ એ કોઈ સ્વતંત્ર સાધ્ય નથી. ભાષા પોતે જ જીવનનું સાધ્ય નથી પણ સાધન છે, તો એની શુદ્ધિ વિશે તો શું કહેવું ?

ભાષા કરતાંયે લિપિ વધારે બાહ્ય વસ્તુ છે. ભાષાને લખાણમાં પ્રગટ કરવાનું એ સાધન છે. એને લખનારના ધર્મ, પ્રાંત, રાષ્ટ્ર વગેરે સાથે સંબંધ નથી. ટેવ સાથે સંબંધ છે ખરો. એને વિશે એવું મમત્વ હોવાની જરૂર નથી કે એમાં ફેરફાર કરવામાં વટલાઈ જતા હોઈએ. ભાષા અને લિપિ પૈકી એકને જતી કરવાનો પ્રસંગ આવે તો લિપિનો ત્યાગ કરવો ઘટે.

ભાષા, લિપિ અને વેશ એકસરખાં રાખવા માગો તોયે તદ્દન એકસરખાં રહી શકતાં નથી. એમાં ફેરફાર પડી જાય છે. આ મારી બાપીકી ભાષા, લિપિ

કે વેશ એ મિથ્યાભિમાન જ છે. ક્યારેક બીજી જ ભાષા બોલનારા, લિપિ લખનારા અને વેશ રાખનારા એના પૂર્વજો હતા જ. કોઈ માણસ પોતાની બાપીકી એક પણ રીતને સંપૂર્ણપણે વળગી રહી શકતો નથી. સારું છે માટે ન છોડવાનો આગ્રહ ઠીક છે, પણ બાપીકું છે માટે સારું ન હોય તોયે વળગી રહેવાનો આગ્રહ ક્રાંતિની વાતોની સાથે સુસંગત નથી.

કળણમાં પડેલી ભેંસને કાઢવા કરતાં જૂના ચીલામાં પડેલી ટેવો અને મમતાઓને કાઢવી વધારે કઠણ છે. ભાષાઓ અને લિપિઓ આપણા વહેવારની સગવડ માટે છે. આપણા પર ભૂત બનીને સવાર થાય એ સારું નથી. જરૂર પડ્યે આપણે એમને બદલીયે શકીએ.

આજે બહોળે હાથે અને ઝપાટાબંધ અક્ષરજ્ઞાન ફેલાવવાની આવશ્યકતા ઊભી થયેલી છે. જેમ રસ્તા ઉપર સાર્વજનિક વપરાશ માટે ઊભા કરેલા નળની ચકલી એવી ન હોવી જોઈએ કે તેને ઉઘાડવા માટે ખૂબ બળ કે કુનેહ કે ખાસ તાલીમ લેવી આવશ્યક થાય, તેમ પુસ્તકોને ઉઘાડવાની ચાવીઓ પણ જેમ બને તેમ સર્વને સુલભ થઈ શકે, વાપરવાની રીત ઝપાટાબંધ આવડી જાય એવી હોવી જરૂરી છે.

[મહેન્દ્ર મેઘાણીએ કરેલા સંકલનમાંથી]

'ર'ના લેખનની સમસ્યા (૩) જોડાક્ષરોના લેખનની સમસ્યાની સર્વાંગી અને સર્વગ્રાહી ચર્ચાવિચારણાને અંતે કોશકાર્યાલય, નજીકના ભવિષ્યમાં ગુજરાત માટે એક વૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતો કોશ તૈયાર કરે.

લિ.

તા. - -૧૯૯૮

ક્રમાંક નામ સરનામું સહી

'રણની રાણી' સમી વિસનગરની એમ. એન. કૉલેજમાં અધ્યાપન-કાર્ય કરી ગયેલા સાહિત્યપૂજક પ્રાધ્યાપકો : પ્રા. હસિત બૂચ, પ્રા. જિતેન્દ્ર અ. દવે અને ડૉ. મહેન્દ્ર અ. દવે અને ચોથા વિદ્યાપુરુષ તે મોડાસાની આર્ટ્સ-સાયંસ કૉલેજના ભૂતપૂર્વ આચાર્ય ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર. આ ચાર સરસ્વતી-ઉપાસકોએ અનેકને સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓમાં અખૂટ રસ લેતા કર્યા છે, અને આજે તો એ ચાર વિદ્યાગુરુઓનો સાહિત્યપરિવાર એક વિશાળ વટવૃક્ષસમો લહેરાય છે, જેમાંથી વિવિધ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ રૂપી અનેક નવી નવી વડવાઈઓ ફૂટી રહી છે અને આનર્તપ્રદેશની અસ્મિતાને પરિપુષ્ટ કરતી રહી છે.

✖ ✖ ✖

રૂપ નહિ પણ ગોષ્ઠિના આદર્શસૂત્રને પ્રત્યક્ષ પ્રવૃત્તિઓમાં ચરિતાર્થ કરતી 'કાવ્યગોષ્ઠિ'ની સ્થાપના થઈ ૧૯૭૪માં. કવિ શ્રી સુંદરમ્‌ના આશીર્વાદ અને સરસપુર આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજના સહયોગથી શરૂ થયેલી આ હોદ્દેદારો વગરની સ્વયંસંચાલિત સાહિત્યિક સંસ્થાએ સાહિત્ય અને કળાના ક્ષેત્રમાં આગવી પ્રતિભા ઉપસાવી છે. ગુજરાતભરમાં કાવ્યગોષ્ઠિની સહયોગી સંસ્થાઓની સંખ્યા ૪૭ છે. સાહિત્યક્ષેત્રે અધ્યયનની પ્રવૃત્તિ અને જાગૃતિ માટે કાવ્યગોષ્ઠિએ ટૂંક સમયમાં જ અનેક નક્કર અને ભવ્ય કાર્યક્રમોનું સુંદર આયોજન-સંચાલન કર્યું છે. તેનાં દૃષ્ટિવાન આયોજનોને લીધે સમગ્ર ગુજરાતમાં કાવ્યગોષ્ઠિએ રસિકજનોનું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે. શુદ્ધ સાહિત્યોપાસના-ચર્ચા-વ્યાખ્યાનો-સંગોષ્ઠિઓ—ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વ-સાહિત્યના કર્તા અને કૃતિઓના અનેરા આસ્વાદના કાર્યક્રમોને લીધે તથા દર વર્ષે યોજાતા સાહિત્યસત્ર અને કાવ્યસત્રોને લીધે કાવ્યગોષ્ઠિ માત્ર ગોષ્ઠિ નહિ પણ નક્કર સારસ્વતકાર્યો ભણી અગ્રેસર રહી છે.

સાહિત્યસત્ર-કાવ્યસત્ર : અત્યાર સુધી ૩ સાહિત્યસત્રો અને ૩ કાવ્યસત્રો યોજાયાં છે. પ્રથમ સાહિત્યસત્ર અમદાવાદમાં યોજાયું, જેમાં ગોષ્ઠિના કવિમિત્રોનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'અપલક' (સં. 'મધુકર'-મફત ઓઝા) પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. દ્વિતીય સાહિત્યસત્ર થોડાસર મુકામે યોજાયું, જેમાં કવિતા, નવલકથા અને લોકસાહિત્ય પર ચર્ચાઓ થઈ. સર્વ શ્રી બીપિન ઝવેરી, પ્રિયકાંત

રમેશ શિમ્પી 'મધુકર'

કાવ્યગોષ્ઠિ : પ્રવૃત્ત સાહિત્ય-સંસ્થા

મણિયાર, નલિન રાવળ, લાલભાઈ પટેલ અને મનસુખ ભટ્ટે પ્રવચનો આપ્યાં હતાં.

તૃતીય સાહિત્યસત્ર સોજા મુકામે યોજાયું, જેમાં દયારામ અને પ્રિયકાંત પર ચર્ચા થઈ, જેમાં સર્વશ્રી રમણલાલ જોશી, રાધેશ્યામ શર્મા, પિનાકિન દવે, ભોળાભાઈ પટેલ, ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદી, ધીરુ પરીખ, સોમાભાઈ પટેલ, કે. કા. શાસ્ત્રી, ઊર્મિલાબહેન પટેલ તથા પી. સી. પરીખે ભાગ લીધો હતો.

કાવ્યસત્ર : પ્રથમ કાવ્યસત્ર સાવરકુંડલા ખાતે યોજાયું હતું, જેમાં બાળસાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય વિષય પર સર્વશ્રી તખ્તસિંહ પરમાર, વ્રજલાલ દવે, જયંત શુક્લ, હિંમત ખાટસુરિયાએ પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા.

દ્વિતીય કાવ્યસત્ર વિસનગર ખાતે યોજાયું હતું, જેમાં ગુજરાતી નાટક, રંગભૂમિ અને ઉ. જુ.ના સાહિત્યકારો વિશે સર્વશ્રી પુષ્કર ચંદરવાકર, જિતેન્દ્ર દવે, સુસ્મિતા મ્હેડ, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, દિનકર ભોજક વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

તૃતીય કાવ્યસત્ર આદિપુર–કચ્છ ખાતે તોલાણી કૉલેજના સૌજન્યથી યોજવામાં આવ્યું હતું. વિશ્વ–કવિતાને આવરી લેતા સેમિનારમાં શ્રી વ્રજલાલ દવેએ કવિતા, શ્રી સુધીર દેસાઈએ રશિયન કવિતા, શ્રી પ્રભાશંકર ફડકેએ કચ્છી કવિતા, શ્રી જગદીશ દવેએ મરાઠી કવિતા, શ્રી રમેશ શિમ્પીએ હિન્દી કવિતા, શ્રી હરીશ વસવાણીએ સિંધી કવિતા તથા ગુજરાતી ગઝલમાં પ્રયોગશીલતા પર ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા, કચ્છી કવિઓ પર પ્રા. કનુભાઈ ગોરે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. જાણીતા વિદ્વાન પ્રિ. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા અધ્યક્ષ–સ્થાને હતા.

દરેક સત્ર બેથી ત્રણ દિવસનું હોઈ તેમાં આવનારે સ્વખર્ચે આવવાનું હોય છે. ભોજન અને નિવાસની નિઃશુલ્ક વ્યવસ્થા

નિમંત્રક-આયોજક સંસ્થાઓ આત્મીયતાથી કરતી હોય છે. ચર્ચા-પ્રવચનો અને કવિ-સંમેલનો તથા સ્થાનિક સર્વ જનતાને ધ્યાનમાં રાખીને લોકસાહિત્ય તથા મનોરંજન કાર્યક્રમો યોજાતા હોય છે. બાળકો માટે દરેક સત્રમાં શ્રી હરીશ નાયકનું વાર્તાકથન હોય છે.

પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ : અત્યાર સુધી કાવ્યગોષ્ઠિના સમગ્ર ગુજરાતના કવિમિત્રોના કવિતાઓના ત્રણ સંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે : 'અપલક', 'લોહીનો લય', અને 'સવારના સૂરજને પૂછો.'

સાહિત્ય-આસ્વાદ-પ્રવચનો : વિશિષ્ટ ભારતીય અને વિશ્વ-કવિઓ અને કૃતિઓ પર દર બીજા અને ચોથા રવિવારે ૫-૩૦ વાગે સરસપુર કૉલેજમાં યોજાતી વ્યાખ્યાનમાળાઓમાં વિશ્વકવિતા પર અત્યાર સુધી પાબ્લો નેરૂદા, ડબ્લ્યુ. બી. યીટ્સ, રશિઅન પોએટ્રી, અમેરિકન પોએટ્રી પર પ્રા. વ્રજલાલ દવે, પ્રા. મફત ઓઝા, હસરત સયાનીએ વ્યાખ્યાનમાળાઓ આપી હતી. પ્રા. શ્રીકાંત માહુલીકરે પંચરાત્ર તથા શ્રી રમેશ શિમ્પીએ 'નવી મરાઠી કવિતા' પર પ્રવચનો આપ્યાં હતાં. સર્વ શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ, દુલેરાય કારાણી, મીઠાલાલ પરસાણા વગેરેએ લોકસાહિત્ય પર પ્રવચનો આપ્યાં છે. ગુંજન (મહેસાણા), બઝમેશાગીલ (કલોલ), વટવા શાયર ગ્રુપ, કવિમિલન (વડોદરા), સંબંધ (ભાવનગર), કવિસભા (ગાંધીનગર)ના કવિમિત્રોના કવિતા-વાચનના કાર્યક્રમો થયા છે. શ્રી મનહર દિલદાર રચિત ગઝલમાં સત્યનારાયણની કથાનો અભિનવ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. અત્યાર સુધી દસેક કવિતા-સંગ્રહોનાં પ્રકાશનો, વિદ્વાન વિવેચકોના આસ્વાદો સાથે રજૂ થયા હતા—

શક્યતા : સતીશ ડણાક	છાલક : રતિલાલ સથવારા
તરસ : જયંત શુક્લ	એકાંતોની સોડમાં : વ્રજલાલ દવે
વિદિશા : રમેશ પંડ્યા 'આરસ'	શ્વાસ ભીતરથી ફોરે : મફત ઓઝા
સંભાવના : દાઉદ જરગેલા 'કંટક'	લીલપ લાગણીની : જોઈતારામ પટેલ

ભાષાવ્યવસ્થાસુધારણા વિષયક આધુનિક સાહિત્ય

જોડણીવિચાર, રામજીભાઈ પટેલ